

A HAZAI NÖVÉNYTERMESZTÉSI POLITIKA EGY ÉVSZÁZADA (1896–1989)

Surányi Béla

agrártörténész, Debrecen

Absztrakt: Áttekintésünk nemzetközi keretbe ágyazva, vázlatosan foglalkozik egy évszázad magyarországi növénytermesztési politikájával, a meghatározó 19–20. századi szakírók és agrárpolitikuskok műveinek tükrében. A tanulmány egyaránt számba veszi a hazai agrárium sikereit és a kudarcait, amelyek végigkísérték a magyar mezőgazdaságot, közelebbről a szántóföldi növénytermesztést.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, agrártörténet, mezőgazdaság, növénytermesztés, állami irányítás

KITEKINTÉS

A mai értelemben vett agrárpolitika csak a 19. század második felében körvonalazódott a mezőgazdasági termelésben, s kiteljesedése a 20. századra esik. Már az ókorban foglalkoztak a termelés kérdéseivel, amire utalnak a korabeli adatok. A középkor folyamán kevés szó esik „agrárpolitikai elképzelésekről”, eltekintve Nagy Szent Gergely és Nagy Károly kapituláréitól vagy a korabeli jogkönyvektől. Az újkor hajnalán, a tőkés gazdálkodás kibontakozásának nyugat-európai színterén, a nemzetállamok megszületésének korában, terítékre került a jobbágyvédelem, a mezőgazdasági hitel, az értékesítés, a szakoktatás, a mezőgazdasági termelés színvonalának javítása (CZETTLER 1946, 22). A fiziokratizmus jelentős lökést adott az agrárpolitika megjelenésének, hiszen ez az irányzat kizárólag a földművelést tekintette értékteremtőnek, ellentétben a merkantilizmussal, amely az iparra, a kereskedelemre és a városra helyezte a hangsúlyt. A 18. században bukkant föl Itáliában az „agricultura politica” BECCARIA, Cesare munkássága nyomán (MAGYAR 1994, 3. 429). Mint a milánói egyetem professzora „az agrárpolitikát a gazdaságpolitika vezető tudományának tekinti”. A fiziokraták nagy hatással voltak a klasszikus közgazdaságtan képviselőire. Köztük említendő YOUNG, Arthur, aki a norfolki vetésforgó „atyjaként” vonult be az agrártörténet lapjaira. Eltekintve az Európában föllelhető közgazdasági irányzatok agrárpolitikai, termeléspolitikai nézeteitől, a 18. század végéig olyan kérdések kerültek napirendre, mint a gabonakereskedelem, a tiszta jövede-

lemre és nyershozadéokra épülő mezőgazdasági termelés, a piac, a kereslet és kínálat ármeghatározó szerepe, a talaj termőképességének jelentősége. MALTHUS, Thomas, Robert (MAGYAR 2001. 12. 626) angol közgazdász az adó szerepével kapcsolatban írja: „a mai tervgazdasági irány előhírnöke, mert az állam, amely a közszolgáltatásokból keletkező tőkeerejét a termelés fokozására fordítja, azokat a magángazdaságokat is kényszeríti takarékosagra és tőkebefektetésre, amelyek saját jószántukból ilyen termelésfokozó befektetésektől tartózkodnának” (CZETTLER 1946, 26). THÜNEN, Johann, Heinrich „izolált állama” lerakta a tudományos üzemtan, becsléstan és könyvelés alapjait a mezőgazdasági termelésben (CZETTLER 1946, 26). THAER, Albrecht alapművével köszöntött be a korszerű mezőgazdaság korszaka. Szorgalmazta az állam szerepvállalását a mezőgazdasági kutatásban és a szakemberképzésben (CZETTLER 1946, 27). LIEBIG, Justus talajérték elmélete döntő hatást fejtett ki az agrárpolitikában is, rámutatva a trágyázás, műtrágyázás fontos szerepére. Noha a természettudományi kutatást, annak eredményeit a közgazdaságtan elé helyezte, a talaj termőképességének a fenntartására való törekvés munkásságának legnagyobb eredménye (CZETTLER 1946, 28).

LIST, Friedrich a mezőgazdasági védővámok szerepére, az ipar és a mezőgazdaság egymásra utaltságára mutatott rá (MAGYAR 2001, 172). Az ún. német történeti iskola tagjai közül említendő RODBERTUS, Johann, Karol, aki a visszatérő gazdasági válságok okait vizsgálta (MAGYAR 2002, 534), továbbá az ún. járadékbirtok

kérdését, amelyet Európa számos országában figyelembe vettek a földreformoknál (CZETTLER 1946, 30). Hazai körökben is számos követője akadt. Nála jóval nagyobb hatást váltott ki ROSCHER, Wilhelm, akinek 1859-ben jelent meg agrárpolitikai munkája, fölvezolv a mezőgazdasági kultúra történeti fejlődését a korszerű gazdálkodás megjelenéséig.

Az agrárpolitika, ezen belül a termeléspolitika térnyerésének kedvezett a mezőgazdaság modernizációja mellett az időnként kirobbanó gazdasági válság¹, amely elsőként a 19. század utolsó harmadában rázta meg a mezőgazdaság világát. Az amerikai búza megjelenése a világpiacon ösztönözte a védővámok bevezetését, a többtermelés mérséklését, nem beszélve a szociális problémák kezeléséről, amelyek az állam bővülő feladataként jelentek meg. Az agrárállam–iparállam vitája tudományos síkra terelődött, aminek egy szeletét jelentette a nagyüzem–kisüzem közti ellentmondás kezelése, a modern mezőgazdaságban betöltött szerepük. Az ipar növekvő térhódítása a mezőgazdaságban további előnyhöz juttatta a nagyüzemeket.² Mind erőteljesebb formában jelentkezett az állam szerepvállalásának az igénye, bár a formák nagyon eltérőek voltak. Nem feledkezve meg arról, hogy „... a mezőgazdaság érdekében teendő kormányintézkedések különleges megfontolást és speciális irányítást igényelnek” (CZETTLER 1946, 40). Példaként lehetett volna követni a német kezdeményezést, amikor a 20. század elején életre hívták a mezőgazdaság-politikai intézetet, ahol az egységes agrárpolitika helyett a tájgazdálkodást ösztönző elvek és módszerek kidolgozásával foglalkoztak (CZETTLER 1946, 41).

Az első világháború utáni korszakban Európa agrárpolitikájának formálói közül kiemelkedett AEREBOE, Friedrich és LAUR, Ernst agrárközgazdászok munkássága (RÉVAI 1913. 8. 613),³ akik GOLTZ, Theodor nyomdokait követték. De merített munkásságából NAGYPATAKI (REICHENBACH) Béla is, aki üzemi tevékenységével a hazai agrár-, termeléspolitika művelője volt, még az 1945 utáni időszakban is, jóllehet a szocialista tervgazdálkodás már nem tartozott szoros tudományos érdeklődési körébe. AEREBOE és LAUR munkásságában közös, hogy a legmegfelelőbb

üzemrendszert igyekeztek körvonalazni. Tisztázták a termelés és közgazdaságtan közötti összefüggéseket, felvázolták a mezőgazdasági technika fejlesztési lehetőségeit (CZETTLER 1946, 43–44), segítve a földjáradéktan és a csökkenő földhozadék tárgykörébe tartozó kutatásokat. Munkásságuk felölelte a piaci probléma, a birtokmegosztás, a hitelszervezetek, a munkaügy, az adó, a vám- és árpolitika kérdéseit és az államnak a szakképzésben betöltendő szerepét. Velük lezárult – egy fél évszázadra – Nyugat-Európa – főleg a német – befolyása a hazai agrárpolitikára.

A második világháború befejeztével a világ megosztottá vált, eltérő politikai, gazdasági rendszerek feszültek egymással szemben. Magyarország szovjet befolyás alá került, és a mezőgazdaság-politika is a „keleti” mintát követte, amely nem javította ki az előző korszak hibáit – néhány reformtól eltekintve, mint pl. a földosztás –, hanem újakkal terhelt meg a magyar agráriumot. Az ellentmondásoktól eltekintve azonban megjegyzendő, hogy – a lehetőség határain belül – éppen a hazai mezőgazdaság-politika volt az, amelyik nagyban hozzájárult a Kádár-korszak 1956 utáni konszolidációjához, s a „magyar modell” megszületésével a hazai mezőgazdaságot sikerárazattá tette. Természetesen mindez kevésnek bizonyult a doktriner politikai rendszer fennmaradásához.

HAZAI AGRÁRPOLITIKAI IRÁNYZATOK

A magyar mezőgazdaság sokat köszönhet Darányi Ignácnak (ROMÁNY 2002, 13–21),⁴ aki két ciklusban vezette a földművelésügyi tárcát. Egy évszázad távlatából, a legnagyobb formátumú földművelésügyi miniszter volt. Tevékenységét sikerek és kudarcok kísérték. Az előbbiek közé tartozott a szakigazgatás színvonalának emelése, a mezőgazdasági szakoktatás megerősítése, a hazai kísérletügy alapjainak lerakása és az agrárpolitikában előnyt élvező biztonságos piac megteremtése. A szociálpolitikai törvényei közül az ún. cselédtörvény élte túl megalkotóját. A feudalizmus utóéletéként létező hazai birtokszerkezet megváltoztatására irányuló igyekezete kudarcba fulladt, viszont megtett ezt 1918 után az „utódállamok” törvényhozói. Veres Péter írta: „Magyarországon ugyanakkor, amikor ránk jött a kapitalizmus, nem ment el a feudalizmus sem” (VERES 1948, 256). Amint CZETTLER J. megjegyzi, az első világháború után „... a német agrárpolitikai irányok hatása alatt hullámszik a magyar agrárpolitikai irodalom is” (CZETTLER 1946, 44). KAUTZ Gyula, MATLEKOVITS Sándor, GAÁL Jenő, FÖLDES Béla

1 Marx Károly nézetei számos területen érvényesültek. Az agrárpolitikában az üzemrendszer kérdése világnézeti kérdésként jelent meg (CZETTLER 1946, 32).

2 A föld államosításától a családi üzemen keresztül a földművelő szövetkezetek létesítéséig számos kérdés került előtérbe, amely befolyásolta a hazai közzgondolkodást is (CZETTLER 1946, 36–37).

3 Lásd még: REICHENBACH 1930, 1. 8–9.

4 Lásd még FEHÉR 1999.

mellett BERNÁT István játszik vezető szerepet, akinek nevéhez kötődik az önálló, a közgazdasági politikától leváló tudományos agrárpolitika alapjainak lerakása (CZETTLER 1946, 44). Jobboldaliként foglalkozott a szövetkezeti mozgalommal, a kisgazda-politikával, továbbá a mezőgazdasági munkásüggyel. 1903-ban jelent meg Agrárpolitika című munkája (IHRIG 1935, 45). A legátfogóbb összefoglalás a hazai agrárpolitikai irodalomból MATTYASOVSKY Miklós nevéhez fűződik, aki elkülönítette egymástól az agrárpolitikát és az agrárgazdaságtant. Agrárpolitikai nézeteinek főbb sarokpontjai: földbirtok-politika, munka, tőke, szövetkezeti kérdések, fogyasztás és értékesítés, valamint a gazdálkodás előmozdítását szolgáló állami intézkedések köré csoportosítható (MATTYASOVSKY 1927, 7–13). CZETTLER J. véleménye szerint: „*Mattyasovszky* munkája a legszintetikusabb magyar agrárpolitika, amely igyekszik az egyoldalúságon felülemelkedve, a legkiválóbb agrárpolitikák történelmi, közigazgatási, statisztikai és üzemtani kutatásait értékesíteni” (CZETTLER 1946, 46).

Az első világháború után – a német, az orosz és a török birodalom, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és az Egyesült Államok szerepének növekedése – az új államalakulatok megszületése az önellátás megszervezését erősítette. Egyre nagyobb szerepet kapott az állam beavatkozása a mezőgazdasági termelésbe. Az átrendeződés a gyakorlati megoldásokat részesítette előnyben. A két világháború közötti évtizedekben figyelmet érdemel IHRIG Károly munkássága, aki az angolszász iskola konjunktúra-kutatásait is számításba vette, noha nem hagyhatta figyelmen kívül azt, hogy Európában a gazdálkodás „történelmi kötöttsége” meghatározó szerepet játszik (CZETTLER 1946, 48–49). IHRIG Károly agrárpolitikája új kérdéseket is fölvetett, így a mezőgazdaság szerepét a piacon, valamint a mezőgazdasági irányítás területét (CZETTLER 1946, 48–49, IHRIG 1941, 1–3). Amint írja: „... szükség van [...] a messzemenő beavatkozás idején, főképpen, a termelés köz- és mezőgazdasági céljai közti összefüggések felderítésére is”⁵ (termelési politika, üzemi szerkezet, termelés alakulása).

Az etatizmus (CZETTLER 1946, 49) – neomerkantilizmus – a háború okozta élelmiszerhiány, a közellátás nehézségeinek és a „békeszerződés világának” szülötte volt. A kommunizmus útjára lépett Oroszországban a mezőgazdaság felértékelődését a földtulajdon megszüntetése és a közös földhasználat mutatta. Az

előbbi irányzat ugyan kiállt a föld magántulajdona mellett, de a birtokjogot korlátozta, korporatív szervezeteket állított fel, az állami támogatást beruházások útján valósította meg – beleértve a szakoktatás fejlesztését is –, „igyekeztek az ország földjének terméseredményét növelni és a közellátást biztosítani” (CZETTLER 1946, 49). Ez érvényesült többé-kevésbé a két világháború között a magyar mezőgazdaságban is. 1933 után az alaphangot a német agrárpolitika ütötte meg, amely alapvető céljának tekintette az élelmiszertartalék fülhamozását – háborúra készülvén –, a népellátást. Az állami beavatkozás a családi gazdálkodás szintjéig jutott. Így végső soron bizonyos azonosság mutatkozik a szovjet típusú gazdálkodással. A természetes termelési mutatók növelése elsődleges szerepet kapott a jövedelmezőséggel szemben, beleértve a minőséget is.

A két világháború között bontogatta szárnyait egy új agrárpolitikai irányzat, az agrárszociológia – neofizokratizmus –, amely a paraszti életvitelt állította előtérbe, az angolszász és az újlatin népek körében. A parasztság társadalmi felemelése jogos, de sokszor idealizált keretbe ágyazva jelent meg a közgondolkodásban, és a tudományos kutatásban (CZETTLER 1946, 50–51). E társadalmi réteg iránti figyelem akkor vált kitapinthatóvá, amikor felerősödött az iparosodás és a városiasodás, a falvak pedig elnéptelenedtek. Fokozott érdeklődés bontakozott ki a mezőgazdaság és a vele kapcsolatos szociális kérdések iránt. Egyik hazai képviselőjeként ismert Károlyi Sándor volt, aki elindította a falusi szövetkezeti mozgalmat a 19. század végén. A szövetkezeti mozgalom kiterjesztésével a kisbirtokos parasztság növekvő szociális gondjaira is megoldást kívánt találni (FÜR–PINTÉR 1988, 106, ÚJ MAGYAR 2002. 3. 781, WIENER 1901). „Hazánkban [...] az agrárpolitikai irodalmunknak mindig megvolt a népi színeze” (CZETTLER 1946, 51). Az agrárszociológia 1918 után a gazdasági földrajzban támaszra lelt, elsősorban PENCK, Albrecht és HAUSHOFER, Karl munkássága révén. Mindketten vallották a mezőgazdaság szerepét a világ „elégedettségében”. *Az agrárpolitika lényegében az ember és a hasznosítható termőföld kapcsolatának a szabályozása, amelynek egy részét a termeléspolitika foglalja el.* Az ipari társadalom térhódításával erősödött az agrárpolitika szociális iránya, ami a falukutatás felé irányította az érdeklődést. CZETTLER J. véleménye szerint „a

5 Az előszóban kiemelte, hogy ez a kérdés a hazai szakirodalomban elhanyagolt területnek számított (IHRIG 1941, 3).

rendszeres és tudományos magyar falukutatás *Steinecker Ferenc, Teleki Pál* és *Győrffy István* tevékenységével indult meg” (CZETTLER 1946, 52–54).⁶

Az 1945 utáni időszak – rövid időre – az újrakezdés, a megújulás reményében fogant, de hamarosan kudarcba fulladt. A koalíciós évek a pártállam kiépítésének jegyében teltek el. A mérsékelt politikai erők agrárpolitikáját illetően „elsősorban Nyugat-Európában kiépülő állami beavatkozáshoz, a magángazdaságok túlsúlyára épülő berendezkedéshez álltak a legközelebb” (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 31). A földosztás kétségkívül új elemmel bővítette a magyar mezőgazdaság politikai tárházát. A kommunista párt már az ideiglenes kormányban is magáénak tudhatta a földművelésügyi tárcát, ami előre vetítette a jövőt (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 56, 69). A „szalámi taktika” egy pártra szűkítette, majd diktatúrává formálta az államhatalmat, amely pártállamisága révén az agrárpolitikai irányítást is a kommunisták kezébe adta, akik az új gazdálkodók kezdeti támogatása ellenére – hünen másolva a szovjet gyakorlatot – a kollektivizálást tekintették egyik fő céljuknak. A hazai mezőgazdaság modernizálása helyett a parasztság a szövetkezeti gazdálkodást kapta az államtól. Az ágazat háttérbe szorult a féktelen arányú iparfejlesztés mögött. Ugyanakkor az államosításnak legtovább a mezőgazdaság állt ellent a nagybirtok megszűnése után (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 88–89, 103). Az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) egyedül maradt „talpon” az újjáépítést célul tűző hároméves terv végén, amely csak jelszóként fogalmazta meg agrárpolitikáját: „virágzó mezőgazdaság és jómódú, művelt parasztság”, további előnyt biztosítva az iparfejlesztésnek, s a paraszti önerőre bízta a mezőgazdasági beruházások terven felüli – önmagában is alacsony szintű – költségeit. A modernizáció elmaradása, a növekvő beszolgáltatás és adóterhek következtében a magyar mezőgazdaság

össztermelése 1949-ben az 1938. évének csak 85%-át érte el (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 122, 124, 134, 137). A „gazdasági rációt” egyre inkább felülírta az ideológia és a politika (pl. kulákkérdés). A hatalom nem mondott le a mezőgazdaságban követendő alapelvéről: „Magyarországon a mezőgazdaság szocialista fejlődése a termelősövetkezeteken keresztül visz”. 1949-től vált egyértelművé, hogy a mezőgazdaságban is a termelés rendjét központi irányítás szabja meg.

A sorjázó ötéves tervek (1950-től) nem hagytak kétséget afelől, hogy az iparosítás túlsúlya fennmarad. Az állam másik sarkalatos politikai célja a kollektív mezőgazdasági nagyüzemek megteremtése volt. Noha a termelősövetkezetek szervezésével párhuzamosan – 1953-ig – másfél millió kat. holdra rúgott az ún. földfelajánlás révén visszaszolgáltató szántóterület nagysága. Az agráriumban dívó erőszakos kollektivizálási hullám, a tagosítások, az adó- és begyűjtési rendszer, valamint a termelés központi irányítása jellemezte a Rákosi-korszak agrárpolitikáját. Mindezt tetézte az állami gazdaságok és szövetkezetek folyamatos anyagi támogatása és a központi elvonások bővülő nagysága. A „pártállami akarat” elképesztő tervszámait tükrözte, hogy az első ötéves tervben „... a mezőgazdasági termelés 42%-os emelését irányozta elő, amit a terv felemelésével 54%-ra módosítottak” (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 182, 185, 200, 203).

1953–1955 között – *Nagy Imre* miniszterelnöksége idején – az agrár-, termeléspolitika került előtérbe, amit az is jelzett, hogy 1953 nyarától több tucat minisztertanácsi határozat foglalkozott a mezőgazdaság helyzetével (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 250–257). Közülük is megemlítendő a beadás mérséklése, a tartalékföldek hasznosítása, a vetőmagcsere, az ültetvények telepítésének és az öntözéseknek a támogatása, a szerződéses termeltetés fejlesztése, az adóterhek mérséklése, stb. Az új agrárpolitikai irány nagyrészt az egyéni parasztgazdaságoknak kedvezett, hiszen az 1950-es évek első felében a mezőgazdasági termelés még döntő arányban a parasztság kezében volt. Engedélyezték a közös gazdaságból való kilépést is, bár nagyon szigorú feltételek mellett. Természetesen számos intézkedés nem ért célhoz, a politikai visszarendeződés miatt. Ezt támasztja alá, hogy 1955-ben újra előírták a kenyérgabona kötelező vetését, szigorították a kukorica, a napraforgó, a burgonya beszolgáltatását, egyúttal piaci forgalmát (PETŐ–SZAKÁCS 1985, 279). Egyszerűsítették viszont a termőföld műveléséből eredő jövedelem adóztatását.

Az 1956-os forradalom leverése után, 1956. november 27-én a Kádár-kormány a faluval történő megegyezés jegyében felhívásában ígérte, hogy „alapvető feladatának

6 A szerző nem említi a népi mozgalom 1920 után színre lépő képviselőit, akik a „Magyarország felfedezése” című sorozatban feltárták a *parasztság valós helyzetét*, ami messzememenően eltért a hivatalos tényfeltárók megállapításaitól. Mert hiába volt tisztában a hatalom az elodázott birtokpolitika következményeivel, a kiutat keresve csak saját hatalmi rendszerének átmentésén fáradozott, érdektelen volt a nemzet egészével, a nagy többséggel szemben. Hiába hangzott el az 1940-es évek elején, hogy a földkérdés nemzetpolitikai ügy, a nagybirtok területének csökkentése elmaradt. Az ország konzerválta félféudális rendszerét, rendi társadalmát. A „*trianoni sokk*”, az *országgyarapítás*, a *revízió* nem adott választ az égető gazdasági, szociális problémákra, amely végigkísérte a korszakot. Ez volt a 20. század első felének traumája, amely sajnos más formában újra jelentkezett a század második felében. Lásd BÍRÓ 2006, PAPP 2012.

tekinti a magyar mezőgazdaság fejlesztését” (HONVÁRI 2005, 584–594). Az agrárpolitikában a legjelentősebb változás a beszolgáltatás és az ún. kötelező állami szabad felvásárlás megszüntetése volt, amit az állami szabad és a szerződéses felvásárlás váltott föl. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a piaci alapokra helyeződött a hazai agrárium. Megszűnt a kötelező vetésterv. 1957-től a „népgazdasági elvárások” keretében a gazdasági eszközök, ösztönzők révén igyekeztek befolyásolni azt, hogy mit termeljenek a mezőgazdasági szövetkezetek. Azon felfogás vált általánossá, hogy a termelőszövetkezetek érdeke szinte teljesen megegyezik az ország általános érdekeivel. Így a tanácsok mezőgazdasági osztályai egyszerűen lebontották a megyei mezőgazdasági terveket, utasítva a termelőszövetkezeteket az egyes szántóföldi növények termesztésére. Az FM (Földművelésügyi Minisztérium) 1965-ben rendeletben tiltotta meg a járási tanácsok fenti gyakorlatát. Egyedül a kenyérgabona- félék vetésterülete nem csökkent. Vagyis az állam „beszólása” a termelésbe az 1960-as évek második feléig érvényben maradt. Ezt követően, az állami irányítás legfőbb eszközeként a felvásárlási árak központi megállapítása lépett előtérbe. Az 1016/1957. sz. Korm. rendelet a főfoglalkozású gazdálkodóknak 5 kat. holdig, másoknak egy kat. holdig engedélyezte a földvásárlást.

Az egyéni gazdálkodóknak családonként – a földminőségétől függően – 20–25 kat. holdban szabta meg a birtokhatárt. A részes művelésre is lehetőség nyílt. Sőt, az állami tartalékföldek bérleti használatára is sor került.

A szövetkezetesítés újabb hullámának megindítása előtt, 1957 nyarán megjelent az MSZMP jövőbeni agrárpolitikáját taglaló tervezet: *Agrárpolitikai tézisek* címmel, amely a mezőgazdasági termelés mennyiségi növelésére és a belterjesség fokozására fektette a hangsúlyt. A szövetkezetesítés újabb elindításáról az MSZMP KB (Központi Bizottság) 1958. decemberi határozata döntött. A pártvezetésben viták dúltak az átszervezés ütemét, formáját és a múltban elkövetett hibák tanulságait illetően (HONVÁRI 2005, 622–623, 626). 1958/1959 fordulójától vette kezdetét a termelőszövetkezetek szervezésének az ügye, amely a parasztság körében számos egyéni tragédiának volt a kiváltója. 1961 végén a szántóterület 95,6%-a tartozott az állami vagy a szövetkezeti szektorhoz. Ez utóbbi részesedése 79%-ot jelentett. 1964-re a közös és állami gazdaságok a földterület 97,6%-án gazdálkodtak, s a magángazdaságok termőföld részesedése 2,4%-ra csökkent (HONVÁRI 2005, 630–631, 633). Az 1960-as években nehéz időszak köszöntött a szocialista mezőgazdaságra.

A termelőszövetkezetek állami támogatását az évente kiadott 3004-es kormányhatározatok tartalmazták, amelyek köre az alábbi területre terjedt ki: talajjavítás, nagyüzemi szőlő- és gyümölcsös telepítés, öntözés, istállóépítés, gépvásárlás, stb. 1965-ben bővült a termelőszövetkezetek ún. melléküzemági tevékenysége (HONVÁRI 2005, 641, 644).

Minden jelentős intézkedés először a MSZMP KB-ban körvonalazódott (HONVÁRI 2005, 648–649). Példának okáért az 1967. évi III. tc. – a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről – és az 1967. évi IV. tc. – a földtulajdonról és -használatról – esetében is. Mindez a rendszerváltásig érvényben maradt, hiszen a politikai rendszer sajátosságai közé tartozott. A jövőt illetően *Erdei Ferenc* az új nagyüzemi gazdálkodás jegyei közé sorolta: teljes körű gépesítés, sőt egyes területek automatizálása, kemikáliák használata, új biológiai módszerek alkalmazása a vetőmagvak és a tenyészállatok előállításában. A nagyüzemi gazdálkodás megszületése után – a térség politikai lehetőségein belül – „betört az országba a világ mezőgazdasága”, amely először az állami gazdaságokban, majd a termelőszövetkezetekben, s végül az egyéni és kisegítő gazdaságokban talált otthonra. Az ún. iparszerű termelési rendszerek elsőként az állattenyésztésben honosodtak meg, ezt követően pedig a *szántóföldi növénytermesztésben* terjedtek el. Mindez együtt járt a fejlett nyugati világ mezőgazdasági technikájának, technológiájának behozatalával, hozzájárulva a „magyar modell” megszületéséhez, amelynek során „a Földanya húsz év alatt megkétszerezte a termést Magyarországon földjén” (ROMÁNY 2002, 6). Az 1970-es évtizedtől indult meg a magyar mezőgazdaság látványos fejlődése, amikor a „gazdasági ráció” felülírta a politikát. A kelet-európai viszonyoktól kedvezőbb hazai agrár- és termelési politika eredményesnek bizonyult. Bár „... a legfőbb gondot a termelékenység és a hatékonyság okozta, a mezőgazdaság bruttó termelési értékének növekedése ugyanis lényegében az anyagköltség növekedéséből adódott, a mezőgazdaság nettó termelési értéke hosszú évek óta lényegében stagnált.” Egyre világosabbá vált, hogy a KGST valódi tartalma nincs kapcsolatban elnevezésével. Az együttműködés gyakorlata siralmas képet mutatott, ami végső soron a fejlett világtól való leszakadás irányába mutatott. A magyar mezőgazdaság eredményei ellenére sem tudta magát „függetleníteni” ettől az általános „keleti tendenciától” (HONVÁRI 2005, 656, 687).

Az 1960-as években „... az újabb eladósodási hullám talán legfontosabb oka a kisüzemi mezőgazdaság rohamos átszervezése, illetve az ennek következtében több mint egy évtizedig fellépő rendszeres és jelentős

mezőgazdasági import volt” (HONVÁRI 2005, 691). Ebben az időszakban a gazdaságirányítás reformja egyre sürgetőbbé vált. Az MSZMP KB az erre vonatkozó irányelveket 1966-ban határozatként elfogadta, s 1968. január 1-én lépett érvénybe. A magyar gazdasági reform azonban változatlanul hagyta a hazai politikai-gazdasági rendszert. A vállalati önállóság csak formailag létezett, a gazdálkodással kapcsolatos kérdésekben a döntések jogköre a pártállam kezében maradt (HONVÁRI 2005, 720–740). Sőt, az új gazdasági mechanizmus a magyar gazdasági rendszer évtizedek óta tartó egyensúlyi gondjait sem oldotta meg. A mezőgazdaság terén a termelészövetkezetek melléküzemági tevékenységének a legalizálása és a háztáji gazdálkodás „beemelése” a hazai nagyüzemi túlsúlyú mezőgazdasági termelésbe, sikeres agrár-, termeléspolitikának bizonyult, ugyanakkor magában hordozta a későbbiekben – 1989 után – kialakuló piacgazdaság csíráit. Már 1964-ben politikai állásfoglalás született arról, hogy „a termelészövetkezeti tagok háztáji gazdaságait a közös gazdaságok szervesen kapcsolódó részének kell tekinteni”, noha ennek számottevő eredménye szinte kizárólag az állattenyésztésben volt (OROSZ–FÜR–ROMÁNY 1996, 637).

A magyar gazdaság egészére kiterjedő reform azonban 1972 végi párthatározat kapcsán törést szenvedett, illetve lefékeződött, amihez hozzájárult, hogy a világpiacra nyersanyagok, főként az energiahordozók ára emelkedett, és az ezt követő szerkezeti átrendeződés megkésztett reakciót váltott ki a magyar gazdaságban (HONVÁRI 2005, 741, 745). A visszarendeződéssel párhuzamosan elindult a harmadik nehézipar fejlesztési program (bányászat, energiaszektor). A cserearány romlott, a világpiacra a tőkés gazdaságban tartós dekonjunkcióra köszöntött be, aminek következtében 1979-ben az országban gazdaságpolitikai fordulat történt, amely a növekedés helyett az egyensúly megteremtését tekintette elsődleges feladatnak. Az agrárpolitikát illetően megjegyzendő: „... a többi kelet-európai országhoz képest a magyar szocializmus egyik sajátja az volt, hogy a Rákosi-korszaktól eltekintve, mindig megtűrte – bizonyos területeken az egyes időszakokban még támogatta is – a nem állami tevékenység valamilyen formáját [...] az eredetileg elsősorban a családi szükséglet kielégítésére szánt háztáji és kiegészítő tevékenység igen jelentős, egyáltalán nem mellőzhető szerepet tölt be a belső ellátásban és az exportban is [...] a mezőgazdaságban szerzett pozitív tapasztalatok alapján a hatalom [...] lassan teret engedett a magánvállalkozás egyéb formáinak” (HONVÁRI 2005, 747, 757–758).

Az 1980-as években a politikai hatalom túlélése érdekében számos – korábban elképzelhetetlen – gazdaságpolitikai lépés megtételére kényszerült, de a helyzet javításának nem kedvezett a világgazdaság állapota. Ugyanakkor a keleti tömb vezető hatalma is óriási politikai és gazdasági nehézségekkel küzdött. Egyre világosabbá vált – amit utólag egyszerűbb felismerni –, hogy a rendszer „felélte önmagát”, nem lehet megújítani, hanem csak felszámolni.

Noha a hazai mezőgazdaság „... gyorsabban reagált a kedvezőtlen közgazdasági változásokra, és 1980-tól az ipari tevékenység bővítésével, a veszteséges ágazatok csökkentésével és takarékosabb gazdálkodással a jövedelem tömegét is növelni tudta [...] Ennek forrása a *gazdaságos gabonatermelés* és az ipari tevékenység gyors fejlődése. Ugyanakkor megindult a kedvezőtlen jövedelmességű, kifejezetten eszköz- és munkaigényes ágazatok (zöldség, gyümölcs, szarvasmarha, juh) csökkenése a nagyüzemekben [...] A mezőgazdaság „iparosodásának” folyamatát jelzi az anyag-ráfordítások és az amortizáció növekedése és a nettó termelés arányának csökkenése” (NÉMETI 2003, 76–77).

Az 1945 utáni magyar agrárpolitikáról elmondható – az 1960-as évek második felétől a gazdasági ráció erősödésével –, hogy a mezőgazdaság átszervezése teremtette meg az alapot az „ipari jellegű tömegtermelés” számára (NÉMETI 2003, 77–79). Jóllehet ez együtt járt a „történelmi parasztság” eltűnésével. A rendszerszemléletű fejlesztés a búzatermesztésben és a baromfitartásban vette kezdetét, de leginkább a kukoricaágazatban teljesedett ki. A különböző termelési rendszerek főként a jól gépesíthető ágazatokban voltak sikeresek. A hazai agrárium 1956 utáni szakaszának *első* felében a nagyobb beruházások, a *második* időszakban a korszerű nyugati technika, technológia, a *harmadik* szakaszban a szabályzókhöz igazodó szerkezetváltás és takarékosabb gazdálkodás felé terelte a hazai mezőgazdasági termelést. A mezőgazdasági alaptevékenység költségei – főleg az állattenyésztésben és a zöldség-gyümölcs ágazatban – az ipari árak és az élők munkai társadalmi költségei miatt emelkedtek. A mezőgazdasági üzemek melléküzemági tevékenysége az alaptevékenység vetélytársává vált. 1970–1982 között az állattenyésztés és a *szántóföldi növénytermesztés* fejlődése azonos nagyságrendű volt – azonban változatlan áron számolva –, az utóbbi javára billent a mérleg nyelve. Az iparszerű tömegtermelés költségei és áralakulása kedvezőbb képet mutatott, mint a hagyományos ágazatoké.

A HAZAI TERMELÉSPOLITIKA

Az 1930–1940-es évek fordulóján IHRIG Károly megállapítja, hogy „a gazdaságpolitika (feladata) nemzeti érdekből a mezőgazdaságból élők helyzetének a termelési hozam emelésén túlmenő javítása is (amennyiben erre saját erejéből nem képes) [...] az államnak közbe kell lépnie más termelési ágak megterhelésével, sőt esetleg az egész nemzeti gazdaság termelékenységének rovására is” (IHRIG 1941, 185, 188). E kérdéskörben a mezőgazdaság elsődleges figyelmet érdemel. Az állami beavatkozásnak szerepe Magyarországon a 19. század utolsó harmadában vált időszerűvé. Hiszen a kapitalista termelés kibontakozásával állandóan visszatérő válságok fordultak elő, a sorozatban ismétlődő eladósodások, a földtehermentesítések, továbbá a mezőgazdasági népesség alacsony életszínvonala és a gazdálkodásának szakmai háttere. Ez utóbbi érvényesült a szakemberképzés terén is, hiszen „a múlt század [19. sz.] végéig a termelési technikai ismeretek oktatásán volt a hangsúly, az ökonómiai ismeretek oktatása pedig aránylag kisebb szerepet játszott” (MATTYASOVSKY 1935, 14). A 20. század első harmadában megváltozott a tendencia, az ökonómiai tárgyaknak (üzemtan, becsléstan, számvitel, statisztika, agrárpolitika) a korábbiakhoz képest jóval nagyobb szerep jutott.

REICHENBACH, B. az *agronómiát* technikai (növénytermesztéstan, állattenyésztéstan, mezőgazdasági ipartechnológia, stb.) és ökonómiai (mezőgazdasági üzem berendezése, -szervezése, -kezelése, becsléstan, számtartás) területre osztotta (REICHENBACH 1930, 7–8). Az *agrárpolitika* tágabb kört foglal magába, mint a *termeléspolitika*, mivel a termőföld, a munka, a mezőgazdasági szervezkedés, a gazdálkodást óvó és előmozdító intézkedések, valamint a fogyasztás és értékesítés területét foglalja magába (MATTYASOVSKY 1927, 7–13).

A *termeléspolitika* – a szántóföldi növénytermesztést kiemelve – a *szakigazgatás* és a *mezőgazdasági szerveződések* révén a „modern állami élet azon öntudatos tevékenysége, amely a mezőgazdaság növénytermesztésének befolyásolására irányul” (BITTERA 1937, 4–5).⁷ A termeléspolitika a hozamok mennyiségi és minőségi növelésére törekszik, a jövedelmezőség javulásának határáig. Termelési szabályok és előírások, az értékesítés és árpolitika, valamint a mezőgazdasági üzemek támogatása révén az intenzív termelés irányába tereli – esetünkben – a szántóföldi gazdálkodást. A *növénytermesztési politika* Magyarországon, mint önálló tudományterület

az 1930-as években kezdett kibontakozni. Rosszallását fejezte ki BITTERA Miklós (1887–1947) – a két világháború közötti évtizedek egyik jelentős agrárszakembere –, mivel az agrár-felsőoktatás tantárgyai között nem szerepelt. Ugyanakkor az állattenyésztés terén már 1925-ben az oktatott tárgyak közé tartozott – állattenyésztési politika címen – KONKOLY-THEGE Sándor jóvoltából, aki ennek a tudományterületnek a hazai megteremtője volt.⁸ BITTERA elfogadta CZETTLER Jenő véleményét, miszerint „[...] a mezőgazdálkodás reformjánál elsősorban azoknak a nehézségeknek és hiányoknak megszüntetésére kell törekedni, amelyek az összes gazdák intenzív termelésének akadályai, s ezek között első a klimatikus és talajviszonyokból fakadó nehézségek leküzdése” (BITTERA 1937, 5). Ezeknek a megoldása az agrár-, illetve termeléspolitikára hárul.

A 19. század végén, a korabeli mezőgazdaság helyzetét elemezve, RUBINEK Gyula írja:⁹ az országban a naturál gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra való „hirtelen” áttérés a gazdálkodókat készületlenül érte, különösen a kis- és középbirtokosokat. A drága hitelek eladósodásba torkolltak. Noha a földbirtok szabad forgalmúvá vált, az eladósodás és a középbirtok elapródása miatt a középbirtok alsó határa lejjebb került. A korlátolt forgalmú birtokok aránya a 19. század végén 34,56%-ot tett ki. A középbirtok aránya (100-5000 kat. hold) 10-11% között mozgott. A magas arányú korlátolt forgalmú birtok komoly akadályt jelentett a középbirtok megerősödésében, ami úgy politikailag, mint gazdaságilag elfogadhatatlan volt. A probléma súlyát felismerve, az akkori FM miniszter, Bethlen András, az ún. farmrendszer, a hosszú bérletek lehetőségével kívánt élni, ezzel segítve elő a középbirtok arányának bővülését. A miniszter egy bérlő réteget szándékozott teremteni, végső soron földtulajdon nélkül. Amíg ez a megoldás járadékfizetéssel járt, tulajdon nélkül, addig a járadékirtok egy meghatározott időtartamú összeg fizetése után tulajdonszerzést eredményezett. RUBINEK véleménye szerint ez kizárólag egy kísérletnek tekinthető. Ugyanakkor fontos mozzanat volt – a termeléspolitikát is befolyásolva –, hogy *elsőként* foglalkozott a földművelési tárca a középbirtokos réteggel, elismerve a *mezőgazdasági szakértelem* „feltétlen és kizárólagos szükségességét”, mint a farmrendszer alapfeltételét.

7 A szerző köszönetet mond Kerpely Kálmánnak, mint mesterének, akinek tudományos, oktatói pályája Debrecenben bontakozott ki (BITTERA 1937, 3).

8 Lásd ehhez: FÜR-PINTÉR 1988, 210–213, ÚJ MAGYAR 2002, 1062–1063, KONKOLY-THEGE 1920, (1948).

9 *Közletelek*. Budapest, 1893, 714–716.

Hasonló kérdéssel foglalkozott DEININGER Imre: A magyar mezőgazdaság bajai és javaslatok ezeknek orvoslására¹⁰ című tanulmányában, jelezvén a 20. századelő hazai mezőgazdaságának súlyos problémáit. DEININGER a hazai termeléspolitika hiányára, alacsony hatékonyságára mutatott rá, nehezményezve, hogy a magyar mezőgazdaság nem fejlődik, a trágyázás elmaradása miatt visszaesnek a termés hozamok. Ennek ellentétként fejlődést mutatnak a külföldi tulajdonban lévő birtokok, a tőkeerős bérlemények és mezőgazdasági vállalkozások. A hazai nagybirtok zömének felszerelése hiányos, különösen a kötött birtokok esetében. A haszonbérletek nagy része rövid lejáratú. Egyre csökken a középbirtok aránya. Ami a termés eredményeket illeti, a búza hazai hozama a dán és a holland átlag felét teszi ki. Az egyoldalú szemtermelés a magyar mezőgazdaság egyik legnagyobb problémája, amihez társul a tőkehiány. A tanyás gazdálkodás mellőzi a talaj táperő-visszapótlást. Tévhítként él a mezőgazdasági berkekben, hogy „minden magyar ember született gazda”. A korabeli vélekedésben a gyakorlati gazda megnevezés a szakismeret nélküli gazdálkodót jelentette. Az egyházi birtokok – noha jelentős termőfölddel rendelkeztek – gazdálkodása sem ütötte meg a kívánt szintet. A haszonbérletek ügye is megoldatlan kérdésként terhelte a hazai agráriumot. Az öntözés terén sem történt előrelépés. A „dry farming” kevés eséllyel kecsegtetett az öntözés kiváltására, hiszen a vízrendezés csak az első lépés volt a korszerű szántóföldi növénytermesztés meghonosításában. A számtartásra alig helyeztek súlyt. Még a mezőhegyesi uradalomban sem tudták megmondani minden kétséget kizáróan az

10 *Köztelek*. Budapest, 1912, 94–95. A kiegyezés utáni korszak hazai mezőgazdaságának helyzetét foglalta össze LÖHERER 1913. A sikeres gazdálkodáshoz a szaktudáson és szorgalmon kívül meghatározó szerep jut a befektetéseknek, a többtermelést biztosító tőkének. Serényi Béla FM miniszter – 1910–1913 között és 1918-ban – kiadta a **többtermelés** jelszavát a hazai agráriumban. A szerző a magyar mezőgazdaság elmaradottságát a hitel, a beruházás és az üzemi tőke hiányában látja. Az ipar egyoldalú pénzügyi támogatása helyett a mezőgazdasági termelést kellene jobban támogatni, a mezőgazdasági és termelési hitelek okszerű liberális emelésével és fejlesztésével. Amint Nyugat-Európában a 20. század elején az egyes kormányok a mezőgazdaságnak speciális kedvezményeket, pénzügyi támogatást adtak, ez Magyarországon is szükségessé vált. Ezen túlmenően a termelés szervezésnek és értékesítésnek a színvonalát is emelni szükséges. Az országban hiányzott a pénzgazdálkodási „kultúra”. A Károlyi Sándor-féle törekvések nagyon lassan vertek gyökeret a hazai gazdatársadalomban, noha Nyugaton elfogadott tényként érvényesült az a felismerés, hogy a szövetkezeti termelés és a szövetkezeti hitel mennyire biztosítja a tőke és kereskedelem érdekeivel a többtermelést. Löherer Andor az OMGE és a Magyar Gazdaszövetség igazgatótanácsának volt a tagja.

egy-egy termék önköltségét. DEININGER véleménye szerint „törvényre van szükség, mely az erdőtörvény módjára a mezőgazdaságot oltalmába venné, mert a tulajdonjog sem jogosíthatja a tulajdonost arra, hogy földjét tönkre tegye (ugyanakkor) üzemterv bemutatására kell kötelezni a kötött birtok haszonélvezőjét”. A szerző figyelmen kívül hagyta, hogy Magyarországon nem volt mezőgazdasági érdekképviselet, szervezett mezőgazdasági igazgatás, hiányoztak a mezőgazdasági kamarák.

Már az első világháborús időszakot megelőzően felbukkant a magyar mezőgazdaságban a **többtermelés**, mint gazdálkodási vezérelv.¹¹ Ez a kérdés túlmutatott a háborús évek hadigazdálkodásán, birtoktípustól függetlenül. Ez felmerült a nagybirtoknál is, összekapcsolódva a földbirtok-reformmal,¹² utalván arra, hogy ez nemcsak agrár-, hanem termeléspolitikai kérdés is. „A többtermelés terén [...] nélkülözhetetlen a nagybirtok, mert [...] maga többet termel vagy [...] állít be olyan bérlőket, akiktől kiváló termelési eredményt lehet elvárni.” A felparcellázással – bizonyára alacsonyabb termelés várható – a többtermelés esélye mégsem kerülhet veszélybe. Hiszen a **többtermelést állami szerepvállalással** meg lehet szervezni, amelyhez elengedhetetlen a közigazgatás reformja. A gazdasági felügyelők hatáskörébe kellene utalni nemcsak a tanácsadást, hanem az ellenőrzést is. Köztudott, hogy a kis- és középbirtok gazdálkodó rétege körében a szakképzettség jórészt hiányzott, illetve alacsony színvonalon mozgott. A mezőgazdasági felsőszakoktatásban 1906-ban vette kezdetét az akadémiai korszak, a középszintű oktatásban előrelépés csak az 1930-as évek második felétől következett be. Viszonylag későn tudatosodott a magyar mezőgazdaságban, az elméleti és gyakorló szakemberek körében, hogy a **közgazdasági** kérdések milyen nagy szerepet játszanak a termelésben.

Az első világháborút lezáró párizsi békeszerződés következménye volt, hogy az ország területének 2/3 részét elveszítette, egyúttal lezárult a középhatalmi státusza is. A változás érzékenyen érintette a magyar mezőgazdaságot, pl. a havasi legelőterületek a politikai határ túloldalára kerültek. A szántóterület is jelentősen csökkent. Az elcsatolt területek (Bácska, Bánát, Csallóköz, stb.) elsősorban a gabonatermesztés, főleg kukorica művelésének voltak a színterei. A területvesztéssel felértékelődött az alföldi gazdálkodás,

11 KOVÁCSY 1916, ALVINCZY 1916. Ez utóbbi ismeretterjesztés céljából íródott, kiemelve, hogy a gazdáknak meg kell tanulni a mezőgazdaság tudományát.

12 *Köztelek*. Budapest, 1922, 534–536.

amelynek színvonala elmaradt Dunántúltól. BUDAY Barna,¹³ a *Köztelek* című szaklap főszerkesztője kiadta a jelszót: *Mentsük az Alföldet!* FOSTER Géza már a 20. század első évtizedében – javaslatára – a térség gazdálkodásának reformját foglalta össze (FOSTER 1907). Termeléspolitikai elképzelése az alábbi kérdésekre helyezte a hangsúlyt: öntözés – a lehetőségek határán belül –, fásítás és a szikesek javítása, lucerna- és csalamádétermesztés felkarolása, valamint a közlekedés fejlesztése (FOSTER 1907, 5). KAÁN Károly arra kereste a választ, hogy mi volt és mit lehetne tenni a magyar Alfölddel. KLEBELSBERG Kunó 1932-ben bizottságot nevezett ki, amely feladatként kapta az Alföld-probléma megoldásának kidolgozását, noha a gazdasági világválság derékba törte tevékenységét. LAMPL Hugó – vízügyi szakember – 1934-ben az öntözést és a fásítást állította előtérbe. Tervek szintjén maradt meg a Hortobágy hasznosításának ügye. Mindezek csak bővítették a termeléspolitika megoldásra váró problémáit a két világháború közötti Magyarországon.

A Bethleni konszolidáció utáni évtized a háborús konjunktúra jegyében telt el. A földreform – később részletesen – az agrárpolitika visszatérő gondjai közé tartozott. A náci hatalom kiteljesedése, a fasiszta Olaszország mellett, piacot teremtett az ország mezőgazdasági kivitelének. Az élelmiszertartalék biztosítása és a kivitel növekedése a hazai mezőgazdasági termelés növelésére ösztönzött. Az 1930-as években nagyobb szerepet kapott a többtermelés jelszavának gyakorlata, előtérbe tolta az agrártermelés irányításának kérdését, vagyis az *állami beavatkozást*,¹⁴ a törvényi úton való gazdálkodást. A nagybirtok, amelynek eddig az előjogok bőséges tárháza állt rendelkezésére, aggódva tekintett a jövő elé. „Mihelyt azonban állami beavatkozással, törvényes alapon, esetleg kényszertársulás útján, közpénztárak terhére nyújtott előnyök (közteher-könnyítések, tarifa- és vámkedvezmények, valutafelárak, szubvenciók, stb.) igénybevétele mellett történik a gazdatársadalom megszervezése, akkor a szervezkedés előnyeire jogot formálhat minden gazda, aki az illető termelési ágazattal foglalkozni kíván, és megfelelő termelési alapfeltételek birtokában van” (RÁTH 1934, 34–36).¹⁵ Az irányítás alá

nem került növények körébe tartoztak: a gabonafélék, a kukorica, a burgonya, stb. Ezek egyikének a művelése sem volt jövedelmező, csak a dohány és a cukorrépa, a kender és a len, továbbá a hagyma termesztése javított a mezőgazdasági üzem jövedelmezőségén. Azok a kis-, közepgazdaságok, amelyek nem kerültek be a „konjunkturális csoportba”, rövid idő alatt veszteségesé váltak. A közteher csökkentésére remény sem adódott, hiszen az adóalap változatlanul a kat. tisztajövedelem volt, függetlenül a gazdálkodás jövedelmezőségi helyzetétől. RÁTH József javasolta, hogy az államnak lehetővé kellene tenni azt is, hogy a kevésbé eredményes gazdálkodású üzemek idővel szintén bekerüljenek az irányított termelésű gazdálkodói körbe. A fentiekből kitűnik, hogy az irányított gazdálkodás foglalkoztatta a korszak mezőgazdasági termelőit, továbbá a gazdatársadalomnak csak egy szűk köre – a nagybirtok – vált a háborús konjunktúra haszonélvezőjévé.

ORMÁNDY János¹⁶ – a Debreceni Gazdasági Akadémia tanára – az irányított gazdálkodással kapcsolatban kifejtette, hogy a terményárak alakulására a kereslet- kínálat törvénye nem lesz döntő hatással. A gazdasági világválság felülírta a piac szerepét, és ez a magyar mezőgazdaságot kénytelenül érte. Javasolta, hogy az éves számtartási adatgyűjtés termelési körzetenként – *tájtermesztés* – történjen, mert csak a tényleges termelési- és értékesítési árak nyújtanak segítséget a termelés irányításához. A hazai „többtermelés” legnagyobb akadályának a szélsőséges éghajlatot tekintette, hiszen a termés-ingadozások sokszor elérték a 200%-ot is, ami hozzájárult a gazdálkodók eladósodásához,

---

hogy a kereslet-kínálat piacszabályzó szerepe csődöt mondott. De az állami termelésirányítás hazai bevezetéséhez szükségesnek tartotta a mezőgazdasági közigazgatás reformját. Egyúttal az sem várható el, hogy az irányítás a kormány feladata legyen, amire példaként hozta föl a szovjet mezőgazdaság kudarcát, bizonyítván azt, hogy a termelést törvényekkel, rendeletekkel nem lehet szabályozni, ellenőrizni. Javasolta azt, hogy a már létező *mezőgazdasági kamarák* feladatkörébe kellene ezt sorolni, bizonyos szervezeti bővítéssel. A lehetősége közé tartozott a *termelő és értékesítő szövetkezetek* alakítása, mivel irántuk volt hajlandóság a gazdák részéről. Ezen túlmenően azonban nagyobb esély mutatkozott a szabadársuláson alapuló *egyesületek, szövetségek* bevonására. Végső soron a szerző a *kormány* – OMGE – GEOSZ – *kamarák* láncolatán keresztül vélte megoldhatónak a mezőgazdasági termelés ellenőrzését, az intézkedések, határozatok végrehajtását pedig a *törvényhatósági gazdasági egyletek* feladatává lehetne tenni. A következő *növények termelését* ajánlotta bevonni az irányított termelésbe: dohány, cukorrépa, len, kender, cikória, sörárpa, stb. Mindezt azért tartotta szükségesnek, mert az *állattenyésztés* Magyarországon már évtizedek óta állami irányítás alatt volt, hasonlóan, mint a *bortermelés*. A szerző egy kerettörvény meghozatalát javasolta, de erre nem került sor.

¹⁶ *Köztelek*. Budapest, 1940, 1016–1017.

¹³ *Alföldi gazdálkodás*. Budapest, 1936.

¹⁴ *Köztelek*. Budapest, 1934, 88.

¹⁵ Részletes áttekintést adott a Csanád-Arad-Torontál vármegyei Gazdasági Egyesület elnökeként, a követendő új irányítási rendszer köréből. Kifejtve, hogy az első világháború utáni évtizedekben a vámvédelem, az önellátás, a tervegazdálkodás feltételeivel bővült a termelési háttér. A gazdasági világválság idején Magyarországon is kezdtek meghonosodni az *irányító gazdálkodás* módszerei, különösen 1933 után. Bebizonyosodott,

mivel növelte a kockázati költséget, amely az 1930-as években a nyugat-európai országokhoz viszonyítva kétszeres értéket mutatott. A befektetések után számolva, a kockázati költség 100 pengő után a fejlett mezőgazdasággal bíró országokban 0,92 pengő volt, Magyarországon viszont 1,90 pengőre rúgott.

A **töbftermelés** volt az államnak a mezőgazdasággal szemben támasztott egyik legfontosabb alapkövetelménye a két világháború közötti Magyarországon. A földreform elodázása ellenére a **paraszti gazdálkodás** színvonalának javítására törekedett. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), bár a nagybirtok érdekvédelmi és szakmai társulása volt, a területi mezőgazdasági kamarák mellett, tevékenyen kivette részét a hazai agrárium évtizedek óta elhanyagolt területének a felzárkóztatásából, mivel „... a földművelő népünknek kevés a gazdasági kultúrája, s ezért a növénytermesztésben még igen sokan alapvető hibákat követnek el” (FABRICIUS 1938, 15). A kisüzemek vetésszerkezetében a gabonafélék túlsúlya érvényesült, ami a kukoricatermesztésre is vonatkozott (FABRICIUS 1938, 16–18). Ugyanakkor az ipari növények művelése messze elmaradt a nagybirtokétól, nem beszélve a takarmánynövényekről, különösen az Alföldön. Az országban talajzsaroló földművelés dívott, jöllehet a kisüzemek kezében volt az állatállomány nagyobbik része. A szántóföldi melléktermékek az istállótrágyával együtt – főleg az Alföldön – tüzelőként hasznosultak. Ugyanakkor a műtrágya-felhasználás minimális volt. A talajművelés terén is nagy hátrányban voltak a kisgazdaságok. A tarlóhántás, őszi mélyszántás a paraszti gazdaságok zömében elmaradt. Noha az FM **vetőmagakciói** sikeresnek bizonyultak, sok kisgazda elmulasztotta a vetőmagcserét. A **növényápolás** – a kapások művelése – sok kívánnivalót hagyott maga után. Lassan terjedt a lókapák (ekekapá) használata. ADORJÁN János a hazai kisbirtok korszerűtlen műveléséből adódó veszteséget évi 200 millió pengőre becsülte, ugyanakkor az évi közteher nagysága elérte a 100 millió pengőt. A kisgazdaságok mennyiségi lemaradásához a rossz minőség is társult. A parasztgazdaságok elmaradottságát – REICHENBACH Béla – az ún. népies (paraszti) gazdasági kultúra alacsony színvonalára, valamint a kisüzemek kedvezőtlen beszerzési és értékesítési helyzetére vezette vissza a nagybirtokkal szemben (FABRICIUS 1938, 21).¹⁷

¹⁷ Kerpely Kálmán – a 20. század elején a debreceni agrár-felsőoktatás meghatározó egyénisége – a kisgazdaságok elmaradottságát elsősorban a helytelen talajművelésre, a trágyázás hiányára vezette vissza. De szakszerűtlen volt a trágyakezelés is. A szakismeret terjesztésére számos javaslatot tett. Szerepet szánt az ún. mintagazdaságoknak. A javaslatok többsége nem jutott érvényre (FABRICIUS 1938, 25–31). Ormándy János a

Az alapvető földreform nem született meg, hiányzott a politikai akarat. *Teleki Mihály*¹⁸ FM miniszter „küszöbön álló reformkorszakot” említett az utolsó békeév OMGE közgyűlésén, amelynek keretében *kisbirtokos törvényt* kívánt átnyújtani a parasztságnak az általános földosztás helyett, és ez csak a legvégső esetben nyúlt volna az „ősi családi birtokhoz”. A hatalmi elit a középbirtokok fennmaradását tekintette politikai és gazdasági célnak, a nagybirtokok mellett. Ez utóbbi felparcellázásától eltekintett, s helyette a *haszonbérletet* és a *résztes művelést* kínálta az FM felügyelete alatt.

A termeléspolitika terén – a birtokmegosztás konzerválása mellett – a **szántóföldi növénytermesztés** fejlesztése jelentős hangsúlyt kapott az 1942. évi XVI. tc.-ben (IHRIG–PATAKY–ZALÁNYI 1944, 87–109). Míg az 1894. évi XII. tc. a földbirtokkal való szabad rendelkezést helyezte előtérbe, addig az 1942. évi törvényben az ország mezőgazdasági termelési rendjébe

---

paraszti gazdálkodás üzemi vonatkozásait vette számba, kiemelve a tagosítások végrehajtását, amely a jobbágyfelszabadítástól kezdődően befejezetlen maradt. A termeléspolitikát illetően sürgette a vetésszerkezet idomítását a természeti és közgazdasági feltételekhez, kerülve az egyoldalú gabonatermesztést, és az állattartásra helyezve a hangsúlyt. Ormándy tisztában volt vele, hogy a búza-kukorica páros uralmát nehéz lesz megtörni, de hangsúlyozta a pillangósok művelésének felkarolását a paraszti gazdaságokban. Noha az FM vetőmagakciói hozzájárultak a szántóföldi termesztés minőségi javulásához, a jövőben erősíteni kívánta a társulási, a szövetkezési és az egyesülési művelés formáinak meghonosítását. Országos viszonylatban rendezetlen volt a vámok, helypénzek kérdése, s ezt állami feladatnak tartotta. Nem tekintette szerencsésnek azt, hogy az állam kényszerintézkedésekkel ösztönözze a kisgazdaságokat szántóföldi termelésük fokozására (FABRICIUS 1938, 105–113). Fabricius Endre a parasztságot nagyobb arányú takarmánytermesztésre szerette volna rávenni, hiszen az 1930-as évek közepén a kisgazdaságok szántóterületének 10,6%-án, a nagybirtok esetén 20,8%-án folyt művelésük. Nehezményezte, hogy a kormány már a múltban is nagyobb figyelmet fordított az állattenyésztésre, és jóval kisebb gonddal viseltetett a növénytermesztés iránt. Az elfogadott határozati javaslatok közül említést érdemel jó néhány, bár nagy része megrekedt a kezdeményezés szintjén. Egyik-másik az 1942. évi törvényben felbukkant, de azokat is elsodorták a háborús évek. Példaként: a népies gazdálkodás fejlesztése elsőrangú feladat, a szakismeret emelése, a tagosítások ütemének felgyorsítása, új állattenyésztési törvény, a vetőmagakciók kiterjesztése, adókedvezmények a takarmánytermesztésre, műtrágya beszerzés állami támogatása, gépbeszerzés segítése, szövetkezeti törvény megalkotása, hitel-szerzés könnyítése, paraszti közterhek mérséklése, a gazdasági felügyelői létszám emelése, stb. (FABRICIUS 1938, 169–179). A fentiekhez hasonló képet festett a magyar mezőgazdaság helyzetéről Somssich László OMGE elnök az 1934. évi taggyűlésen, amikor fölvázolta a hazai mezőgazdaság előtt álló agrárpolitikai feladatokat (SOMSSICH 1934, 920–921).

¹⁸ *Közletelek*. Budapest, 1938, 999–1000.

való beilleszkedés kötelezettsége vette át a szerepet. Az 1894. évi törvény a *birtokhasználat* rendjét, az 1942. évi a *termelés*, a *gazdálkodás* rendjét szabályozta, mely utóbbi nemcsak a gazdasági erőforrások védelmét, hanem a közérdekű és *okszerű termelést* is magába foglalta.

A második világháború éveitől teljesebben ki a *kényszertermelés* (tájtermesztés), valamint a *termelési kényszer* rendszere. A szántóföldi növénytermesztés terén – 1894–1939 között – a szakigazgatásnak kizárólag igazgatási szerep jutott. A háborús években változott meg az addigi gyakorlat, a hadigazdálkodás vette kezdetét. A feudalizmus közjogi felszámolásával nem szűnt meg a nyomásos gazdálkodás, amire utal a 259.380/1942. FM. sz. rendelet, megkönnyítve az érvényben lévő 1894. évi törvény előírásait. (Közel egy évszázaddal a jobbágyfelszabadítás után!) A termelési kényszer bevezetése azt jelentette, hogy a birtokos számára kötelezővé tették az akkoriban divó általános termelési rendbe történő beilleszkedést (pl. olajos növények művelése). FM rendeletek szankcionálták azokat, akik nem tettek eleget a törvény előírásainak. A kényszertermelés valójában a tájtermesztés fogalmát takarta, miszerint az FM miniszter „egyes növényfajokra, valamint növényfajtákra megállapíthatja a legjobban megfelelő, természetes termelési vidékeket”. Sőt lehetőség nyílt bármely szántóföldi növény kötelező termesztésére is. A földművelésügyi tárca az okszerű gazdálkodás érdekében – talajművelés, vízlevezetés, -hasznosítás, trágyakezelés – elrendelhetette az említett munkálatok végrehajtását is, sőt az üzemtervek elkészítését. Az ipari növények művelésének szabályozására már 1942-ben sor került. A termelők kedvezményt kaptak, noha ez a szerződéses termesztésre vonatkozott. Kormányrendelet szabályozta a cukorrépa művelését, és kötelezővé tették a dohány termesztését. Természetesen mindkét gazdasági növény termesztése, ennek kötelezővé tétele, csak bizonyos feltételek esetén vált hatályossá. Az ún. kontingentált (bizonyos termésmennyiségig engedélyezett) termesztés vonatkozott a paprikára, Szeged és Kalocsa környékére szorítkozva, amely később Érsekújvárral bővült. A szerződéses termelést a biztonságosabb alapanyag-ellátás és a „feketekereskedelem” visszaszorítása érdekében vezették be a háborús időszak alatt.

Az 1942. évi mezőgazdaság-fejlesztési törvény talán legfontosabb rendelkezése volt a *tájtermesztés törvényes alapjának* a lerakása. „A tájtermesztés lényege, hogy minden faj és fajta bizonyos ökológiai feltételekkel rendelkező földrajzi egységben, termesztési tájban termesztendő a legsikeresebben. Ez a géncentrummal nem mindig, ökológiai adottságainak hasonlatosságával viszont szoros kapcsolatban áll. Az árutermelés csak

részben függ össze ökológiai tényezőkkel, legalább ilyen fajtaorientáló szerepe lehet a gazdasági tényezőknek is (piac, népességszám, szállítási lehetőség, stb.). A termesztési körzet tehát gazdasági fogalom” (SURÁNYI 1985, 199).

A hagyományos földművelés *táji tagoltságának* gyökerei visszanyúlnak a 18. századba. A 19. században végrehajtott környezet-átalakítás lényegében csak mennyiségileg módosította, lévén szó elsősorban az Alföldről. Jelentősen megváltozott a helyzet azonban 1920 után, amikor a mezőgazdasági területek egy jó része elveszett. Egyszerre vetődött föl a termőter pótálásának és a mennyiségi termesztésnek a kérdése, vagyis miként kellene átszervezni a hazai mezőgazdasági termelést a természeti adottságok alapján. Az 1929–1933-as gazdasági világválság kiváltképp ösztönözte a hazai agrárium szakembereit arra, hogy a természeti adottságok alapján termesztési programot készítsenek a gazdasági társadalom számára. BEKE László írja: „A mai nehéz értékesítési versenyben csak úgy lehet a mezőgazdasági terméneink elhelyezését biztosítani, ha a legkitűnőbb minőséget a legolcsóbb áron tudjuk piacra hozni” (BEKE 1933, 1). 1937-ben összeállításának második kiadása látott napvilágot (BEKE 1937), amelyet újabb kiadás követte, már címében is jelezve, hogy állami irányításról van szó (BEKE 1941). 1942-ben elkészült a Magyar Közigazgatástudományi Intézet és az Országos Mezőgazdasági Üzemi és Termelési Költségvizsgáló Intézet közreműködésével, járások szintjére lebontva, a hazai termeszető-tájakat bemutató kiadvány (MAGYARY–REICHENBACH 1942),¹⁹ az időközben idecsatolt területekkel együtt. A gazdálkodás fejlesztését szolgáló kedvezményeket foglaltak törvénybe: földadómentesség (vagy kedvezmény), adó- és illeték mérséklése, egyenes támogatás (bizonyos növények művelésére). A hazai zsidó származású gazdálkodókat az 1939. évi IV. tc. értelmében kizárták a fentiekből. Különleges támogatást kapott a szikjavítás, sáncolás, alagsóvezés, stb. Előnyt élveztek még azok a munkálatok, amelyek a termőtalaj táperezének fenntartását, a helyes talajművelést szolgálták, valamint a rét- és legelőgazdálkodás fejlesztését, továbbá a szövetkezetek és társulások szerveződését, minőségi vetőmagvak beszerzését szolgálták.

A szántóföldi növénytermesztésben állami támogatást kapott:

- Talajtani kísérletezés, térképezés
- A szántások számának csökkentését célzó termelési kísérletek
- Talajművelő eszközök beszerzése

¹⁹ Az 1945 utáni időszak állapotáról lásd BERNÁT–ENYEDI 1961.

- Gépszövetkezetek alakítása
- Talajerőgazdálkodás, trágyázás
- Vetőmagakciók, nemesített növényfajták szántóföldi próbatermesztése
- Napraforgó termesztés növelése
- Az FM miniszter feljogosítása az egyes tájakon a termelési viszonyokhoz megfelelő nemesített vetőmagvak kötelező használatának elrendelésére
- Aratógépek, répakiemelő ekék beszerzésének támogatása
- Terményraktárak, kukoricagórék, silók építésének felkarolása
- Termelési versenyek szervezése a mezőgazdasági kamarák égisze alatt, stb.
- A növényápolás terén minimális volt az állami beavatkozás

Az **1894. évi XII. tc.** évtizedeken keresztül alapvető forrásként szolgált az 1942. évi XVI. tc. hatálybalépéséig (TAKÁCS 1974, 471–490). A 19. században az állam irányító, a termelést ösztönző szerepe még csak nyomokban lelhető föl. Ez a szemlélet az 1894. évi XII. tc. végrehajtása során változott meg valamelyest (TAKÁCS 1974, 488). A korábbi gyakorlat háttérbe szorult, és innen datálódik Magyarországon az állam – központi – szerepének megjelenése a hazai mezőgazdaságban. Közel fél évszázad múlva átadta helyét az 1942. évi XVI. tc., amely számos, korábban nem érintett területtel bővült, pl. a talaj tápanyag-gazdálkodása. De „korszakot nyitott a magyar mezőgazdaság legnépesebb kisbirtokos szektorának [...] üzemi rendjében, jórészt kijelölték azt az utat, amelyen azután nálunk a mezei gazdálkodás és a vele kapcsolatos földművelésügyi igazgatás évtizedekig haladt” (TAKÁCS 1974, 490).²⁰ Az állami beavatkozás tovább erősödött 1920 után, különösen az 1929–1933 között zajló gazdasági világválság idején, majd azt követően a háborús konjunktúra éveitől.

1945 után a korszak hazai agrárpolitikája, illetve termeléspolitikája „a régi, háborús hiány-, valamint kényszergazdálkodás továbbvitele volt, amely a mezőgazdaságban is a termeléshez elengedhetetlen, de rendkívül szűkös mennyiségben rendelkezésre álló eszközök célszerű hasznosításának biztosítását szolgálta” (SZAKÁCS 1979, 72) (emberi munkaerő, állati-, gépi vonóerő, mezőgazdasági eszközök, -felszerelések, készletek felhasználásának szabályozása).²¹ Az állam beavat-

kozása az agráriumba egyrészt a termelés szerkezetének, másrészt a terményforgalom – mint a hadigazdaság idején – szabályozásának központosítását jelentette (SZAKÁCS 1979, 73). A beszolgáltatás rendszerének kiépítése jóval bővebb keretek közé került. Az állam előírta, hogy mennyi földet kell megművelni, és mivel kell bevetni. Először a vetés, majd a learatott terület, ezt követően a szántóföld nagysága szerint szabták meg a leadásra kötelezett termények körét és mennyiségét. Ez formailag hasonlított az 1942-ben bevezetett Jurcsek Béla-féle rendszerhez (OROSZ–FÜR–ROMÁNY 1996, 316), amely lényegében a termelőre bízta, hogy milyen terméket állít elő. A beszolgáltatott mennyiségen felül a gazda rendelkezett. A Jurcsek-féle megoldásnak egyik alapvető célja az volt, hogy „... a kevés földdel rendelkező parasztokat bérmunka vállalására készítse a nagyobb gazdaságokban”. Egyidejűleg terményértékesítési központok hálózatát építették ki a háború előtt és az értékesítés monopolizálása következett be. 1945 után azonban a beszolgáltatási rendszer más úton járt. A túlhajtott iparfejlesztés jelei már mutatkoztak a koalíciós évek alatt. A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása közel 20%-kal maradt el a háború előtti évekhez viszonyítva (SZAKÁCS 1979, 75). 1948-ban az ipar a háború előtti időszak termelési színvonalának 92-93%-át, a mezőgazdaság viszont csak 71-72%-át érte el (SZAKÁCS 1979, 79).

---

hagyományos gazdálkodás, saját földbirtokkal. Donáth Ferenc megjegyzi: „a mezőgazdasági termelés fellendülésének vezető tényezője nem a tőkés nagybérő vagy földtulajdonos volt, és nem is a munkáltató nagyparaszt, hanem az árutermelő, új és régi birtokos kis- és középparasztság”. A földreformmal széthullott a nagybirtok termelési szerkezete, ami nem minden esetben volt kedvező hatással. Az ország a birtokpolitikában átesett a „ló másik oldalára”. Ugyanakkor a paraszti gazdálkodás állami támogatása nagyon szerény keretek között folyt. A gépesítés sem a kívánt mértékben haladt előre. A közterhek progresszíven növekedtek. A mezőgazdasági termelés kibontakozását hátráltatta az állatállomány létszámának visszaesése, ami annál szembetűnőbb, mert a háború előtt sem állt elegendő istállótrágya a rendelkezésre. Jóllehet a műtrágya felhasználás emelkedett, a péti gyár termelése 1948-ban újraindult. A talajjavítás üteme is minimálisnak tekinthető. A vonóerő 50-60%-a hiányzott, amin a gépállomások hálózatának kiépítésével igyekeztek segíteni. A mezőgazdasági gépgyártás átállítása a nagyüzem igényeihez kedvezőtlenül érintette a paraszti gazdaságokat. Az öntözés terén 1947-től volt némi előrehaladás, s újraindulása a rizstermesztésnél mutatkozott. 1945 után a növénynemesítés az állami feladatok közé tartozott, a nagybirtok magánkézben lévő telepeit államosították. A nemesítési munka nagyon nehéz feltételek közepette vette kezdetét. Eredményes munka folyt a burgonya, a cukorrépa, édes csillagfűrt, néhány takarmánynövény és a kukorica nemesítése terén. Külön feladatot jelentett a vetőmagtermesztő gazdaságok hálózatának a megszervezése. Lásd DONÁTH 1970, 1–54.

20 A háborús időszak hazai növénytermesztéséről lásd CSÖPPŰS 1974, 491–540.

21 Az 1945–1949 közötti időszak a *kisüzemi gazdálkodás* éveiként vonult be a hazai agrártörténetbe. A javulás elsődleges forrása a paraszti szorgalom, az élni akarás volt, amelyhez az ösztönző erőt a földreformból merítette. Országos méreteket öltött a

A mezőgazdasági termelés 1949–1954 között – 1951 kivételével – elmaradt 1938-hoz viszonyítva (SZAKÁCS 1979, 80–81). Bár a kedvezőtlen időjárás közrejátszott a hozamok csökkenésében, végső soron a kedvezőtlen agrárpolitika volt a gondok okozója. Így a növekvő adó- és beszolgáltatási terhek, amelyek jelentősen emelkedtek az újjáépítés éveikhez képest. Ugyanakkor visszaesett az agrárberuházások aránya. A kollektivizálás első hulláma (1948–1949) után az állami támogatás csak a szövetkezeti üzemekre és az állami gazdaságokra szorítkozott (SZAKÁCS 1979, 83–85). A tagosítások – mint kényszerintézkedések – feszültséget gerjesztettek a parasztság és az állami, szövetkezeti szektor között. Felgyorsult a földfelajánlások és -elhagyás folyamata, ami növelte az állami tartalékföld nagyságát. 1952-re „a kötelező beszolgáltatás a mezőgazdasági készletgyűjtés legfőbb eszközévé vált”. Amint a korabeli törvényerejű rendelet előírta: „A beadási kötelezettségek pontos teljesítése nemcsak érdeke a parasztságnak, hanem törvényes kötelezettsége is” (SZAKÁCS 1979, 86).

Az 1951. évi 2. törvényerejű rendelet – látszat parlamentarizmus keretében, rendeleti kormányzás volt – a beadás elmulasztását büntettnek minősítette (SZAKÁCS 1979, 87). Hasonló elbírálás alá esett a termelés körében elkövetett „kötelességszegés” is (1950. évi 4. sz. törvényerejű rendelet). 1949-től mind teljesebbé vált a termelési és művelési tervlebontás (SZAKÁCS 1979, 88).

A korszak termelési politikájára fényt vet az 1953. év tavaszi vetésterve, amely a szántóföldi gazdálkodás állami elvárásait adja közre (SZAKÁCS 1979, 88–89). A termelési kötelezettség szabja meg a korabeli szántóföldi növénytermesztés arculatát. Példaként említendő a 83/1952. M.T. rendelet, amely elrendeli a sörárpa, a cirok, a fűszerpaprika, a rostlen és a vöröshagyma művelését. Az egyéni gazdálkodók számára is előírták az ország egész területén szántóföldjük arányában, pl. a napraforgó-, a lucerna-, a vöröshere-, a baltacím- és a burgonya termesztését. Az egyéni termelők – az akkoriban dívó – négyzetes művelésű kukoricatermesztés elmaradásának ellentételezéseként, köztes vetésben babot voltak kötelesek vetni, meggyéknént megadva ennek százalékos arányát. A tavaszi búza-, árpa-, zab-, burgonya- és napraforgó termesztés kötelezettségét a községi vetéstervek összeállításakor állapították meg. Az igaerő-kötelezettség is a rendeleti előírások sorába tartozott.

1949 után a hazai mezőgazdasági gépgyártás áttért a nagyüzemekben használatos gépek, eszközök gyártására, így a kisgazdaságok ellátása háttérbe szorult (SZAKÁCS 1979, 89). A másik változást a műtrágya-felhasználás növekedése jelentette (SZAKÁCS 1979, 90). Noha az

1920-as évekhez képest jelentősen emelkedett, viszont az istállótrágyaé visszaesett. A két trágyaféleség összességében a szükséges igénynek csak a harmadát fedezte.

A pártállam – benne a Rákosi-korszak – agrár- és termeléspolitikai döntései az MSZMP felső vezetésében születtek meg. A parlamentáris „megerősítés” másodlagos szerepet játszott. A törvényesített pártakarat hosszú ideig akadálytalanul érvényesült. Szerencsére az 1970-es évek második felétől már egyre inkább hallatta hangját a szakma is egy-egy törvény, rendelet, utasítás véglegesítése előtt, ami az 1968-ban bevezetett gazdasági reformnak volt köszönhető. (Az agrárpolitika változásáról már korábban szó esett.)

A mezőgazdasági terület tulajdonosi megoszlása tükrözi, hogy az állami és a szövetkezeti szektor részesedése meghatározó volt (ROMÁNY 1996, 514). A mezőgazdasági területből 1961-ben az állami gazdaságok, kombinátok 12,40%-kal, 1968-ban 12,93%-kal, 1986-ban 12,43%-kal, a mezőgazdasági szövetkezetek (közös és háztáji) 1961-ben 69,88%-kal, 1968-ban 73,95%-kal, 1986-ban 74,67%-kal részesedtek. A mezőgazdasági szektor abban is különbözött, hogy 1956 előtt az állami gazdaságok irányítása időnként elkülönült az FM-től. A nagyüzemi átszervezés után, az 1960-as évek második felétől az állami gazdaságok egyre jobban betöltötték azt a szerepet, amelyet alapításukkor az állam rájuk szabott. „... előnyére vált a magyar mezőgazdaságnak, hogy egy jelentős területen olyan műszaki-szellemi-gazdasági koncentrációt tudtak megvalósítani, amiből merített az egész nemzetgazdaság, főképpen pedig a termelőszövetkezetek” – írja ROMÁNY Pál (ROMÁNY 1996, 515). Gondolván pl. a hibridkukorica feldolgozó (termeltető) üzemekre az állami gazdaságokban vagy új búza, napraforgó és más növényfajták behozatalára (ROMÁNY 1996, 516). 1966-ban az MSZMP IX. kongresszusa „parasztkongresszusként” vonult be a hazai agrártörténetbe, ami utalt a hazai agráriumnak a gazdasági életben betöltött szerepére. Bebizonyosodott, hogy a tervutasításos rendszer rossz hatásokkal dolgozik (ROMÁNY 1996, 518).

A gazdaságilag fejlett Nyugat – elsősorban az Egyesült Államok – zöldforradalma – bár „hivatalosan” nem szerepelt a magyar közéletben, jelen volt Magyarországon. Annak idején forradalom zajlott le a szántóföldeken, amely alapvetően javította az élelmiszerellátást a világon, és hatással volt a magyar mezőgazdaságra is. A hazai agrárium a 20. század elejétől az 1960-as évekig – minden eredménye ellenére – sem tudott fölmutatni látványos eredményeket (ROMÁNY 1996, 519). De az 1960-as évek második felétől az 1980-as évek közepéig nemzetközi figyelmet kiváltó növekedési szakaszt futott

be. A magyar *búza*termesztés rangot vívott ki magának. A *hibridkukorica* hozamai is világszinten mozogtak. A leggyorsabban fejlődő ágazat a *kertészet* volt az 1960-as években, jelentős állami támogatással. Összességében, ezen évtizedekhez kötődik a *magyar mezőgazdaság történetének legdinamikusabb időszaka* (ROMÁNY 1996, 520). 1968 után – az akkori politikai keretek között – piacgazdasági elemek „tarkították” a mezőgazdaság termeléspolitikáját. A szovjet mezőgazdaság „papírtervei és eredményeivel” szemben Magyarország valós termeléssel lepte meg a világot. ERDEI Ferenc és munkatársai írták 1966-ban: „A termelősövetkezet olyan történelmileg kialakult sajátos gazdasági forma, amelyben igen bonyolultak a belső gazdasági folyamatok, érdekeltségi körök és kapcsolatok, de amely kifelé egységként, mégpedig vállalati egységként funkcionál. Ez nem az a „termelősövetkezet”, amit korábban feltételeztünk – (vagyis a szovjet kolhoz) –, de az élet, a gazdasági és társadalmi fejlődés törvényei erre vezettek” (ROMÁNY 1996, 523). Mint a sajátos hazai agrárpolitika, a magyar agrármodell megteremtője, csak a gyakorlatban létezett, hivatalosan láthatatlan volt, amint ezt Kádár János megfogalmazta: „Mindenkinek megmutatjuk, de nem ajánljuk [...] Nekünk megfelel, tanulmányozni szabad. Nemzeti módszer, de nem a harmadik út” (ROMÁNY 1996, 524). Noha ez vaskos elfordulás volt a szovjet példától. *Magyarország a mezőgazdaságával nyitott kaput a nyugati piacgazdaság felé!* ROMÁNY Pál az alábbi állandó elemeket sorolta az *agrárpolitika új szakaszának ismérvei* közé, amelyek hatással voltak a termeléspolitikára is, a korabeli politikai keretek között (ROMÁNY 1996, 525):

- a két világháború közötti évtizedek nagyüzemi gazdálkodása
- a világ fejlett részeinek mezőgazdasági kultúrája
- a paraszti gazdálkodás hagyományai
- az érdekeltség érvényesülése, benne a magyar népi mozgalom 20. század első felében kibontakozó törekvései
- a hagyományos és korszerű termelés „összbe-kítése”, a termelési rendszerekkel egyetemben
- a kistermelés beillesztése a szövetkezeti gazdálkodási rendszerbe
- az ipari tevékenység törvényesítése
- a szövetkezeti nagyüzemek önrendelkezésének, öngazgatásának elismerése

A háztáji és a nagyüzem szoros kapcsolatából az utóbbi merített sokat, aminek révén a *paraszti kreativitás* szabad teret kapott. Sikerült átmenteni a paraszti gazdálkodás hagyományait, az általa képviselt értékrendet, s az összekötő elem a háztájiként művelt kisgazdaság volt.

A hazai mezőgazdaság megújulásában meghatározó szerepet játszottak a termelési rendszerek (ROMÁNY 1996, 526–527), amelyek nemcsak mezőgazdasági színterűek voltak, hanem számos esetben ipari rendszerek keretében működtek. A magyar agrármodell különösen elfogadottá vált a szomszédos országok magyarlakta tájain. Együttal nem késett a nemzetközi elismerés sem.

Az 1967-ben létrehozott MÉM (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium – Dimény Imre vezetésével) jelezte, hogy az *élelmiszer-gazdaság* – mint új fogalom – szerepe felértékelődött a hazai gazdasági életben (ROMÁNY 1996, 527–529). De a fejlődés nem volt töretlen, dogmatikus támadások hátráltatták a munkát. Az 1006/1976. III.10. Mth. rendelkezés szabályozta a háztáji gazdálkodást, és bővítette a termelés körét. A visszahúzó erők tevékenységének mérséklésére kedvező hatást gyakorolt a Termelősövetkezetek Országos Tanácsának (TOT) megszűlése. A hazai agrárium kiváló partnereként vált ismertté az Országos Tervhivatal, mint kormányzati szerv.

A magyar agrármodell kiteljesedése elmaradt, főleg a politikai korlátok miatt, hiszen az egypárti államrendszer érintetlen maradt. Amint ROMÁNY Pál megjegyzi: „a magyar agrármodell [...] nem tudta megoldani azt a feszültséget [...] amely a jövedelmi különbségek növekedését kísérte a mezőgazdasági keresők között. Az alacsony színvonalú területek leszakadása folytatódott, a nagyüzemek egyharmada-egynegyede a csekély vagy a veszteséges zónában vesztegelt” (ROMÁNY 1996, 528, LÓKÖS 1985). A termelési szerkezet átalakítása korlátokba ütközött, hiszen fel kellett volna áldozni az ideológiai, politikai elveket a hatalom részéről. Az 1985. évi *gödöllői agrárpolitikai fórumon* fogalmazódott meg, hogy *új agrárpolitikára* van szükség, de már nem volt meg a politikai akarat. Elodázása beletorkollott a rendszerváltásba. Az 1980-as évek második felére a nagyüzemek egy nagy része már csak a *gépesített szántó-földi növénytermesztés* (valamint a szarvasmarha- és juhtenyésztés) terén kötődött valamelyest a régi formákhoz. A rendszerváltás óta viszont tart a *már nem, még nem állapot* egy európai uniós gazdasági rendszerben, az ország több mint két évtized óta nem találja a helyét – a mezőgazdaság terén – *Európa közepén!*

A FÖLDREFORM MINT TERMELÉSPOLITIKAI KÉRDÉS

„A birtokviszonyok a XVIII. század és a XIX. század első felében folytatott telepítések és birtok-adományozások következtében nagyjában kialakulván [...] Az 1848-as átalakulás ezen az állapoton úgyszólván semmit sem változtatott. A jobbágytelkek önálló kis-

birtokká lettek, de a nagy uradalmak birtokállománya épségben maradt. A jobbágyfelszabadítás nálunk a szó birtokpolitikai értelmében nem jelentett földreformot, csupán a tényleges állapotot szentesítette a szabadelvű jogrendszer és gazdasági fejlődés következményeinek megfelelően. A zsellérek és szabad mezőgazdasági munkások hatalmas rétege azonban semmi előnyt nem látta [a ...] nagy átalakulásnak” – írja KERÉK Mihály (KERÉK 1941, 16–17). Vagyis megszűnt a feudalizmus, mint politikai, gazdasági rendszer, de alapeleme, a földbirtok változatlan maradt. Az uralkodó elit szívósan ragaszkodott „múltjához”, ami a 20. századra súlyos teherként nehezedett a hazai agráriumra, nem beszélve ennek társadalmi következményeiről. Törvények sokasága született, de a földreform nem tartozott közéjük (WIENER 1901, 8–13).²² A nagybirtok túlsúlyát jelezte, hogy a 19. század végén az 1.000 kat. hold fölötti gazdaságok számát illetően részesedésük 0,2% volt, egyidejűleg a földterület 32,3%-át tartották kézben (KERÉK 1939, 64, 66).

A 19–20. század fordulóján zajló birtokreform-vita – benne DARÁNYI két telepítési javaslatával – jelezte, hogy a magyar földkérdés ideológiai, politikai kérdéssé terebélyesedett, nacionalista felhangoktól sem mentesen. Elvi politikai indíttatású, érdekérvényesítő törekvések kereszttüzebe került, a megoldás azonban elmaradt. Másfél évtized eredménye egy parcellázó pénzintézet (altruista bank) „világra hozatalával” íródott be a magyar agrártörténet lapjaira (KERÉK 1939, 74–109).

Az 1920. évi XXXVI. tc. (NAGY 2003, 77–79), majd az 1924. évi VII. tc. (KERÉK 1939, 195), amely kibővítette a földhöz és házhelyhez juttathatók körét, azt eredményezte, hogy az ország 16,15 millió kat. hold nagyságú mezőgazdasági hasznosítású földjéből 1,120.214 kat. hold földet osztottak ki, különféle jogcímen (NAGY 2003, 157). A nagybirtok túlsúlya lényegében változatlan

maradt, hiszen ez a birtokkategória 100–140 ezer kat. hold átadásával átvészelte a földreformot (NAGY 2003, 159), s az ország mezőgazdasági területének mindössze 8%-át érintette a földosztás. Ezen túlmenően azonban a művelési ágakon belül a nagybirtok térvesztése elérte a 12–13%-ot. A 100 kat. holdon felüli birtokok földterületének aránya csak 5%-kal csökkent (NAGY 2003, 160). Mindezt tetézte, hogy a korlátolt forgalmú birtokok, benne az egyházi tulajdonban lévők, érintetlenek maradtak. Külön figyelmet érdemelnek a hitbizományi földtulajdonok, melyeket tilos volt elidegeníteni, elajándékozni, megterhelni vagy felosztani. Az 1687. évi IX. tc. a főnemesség, az 1723. évi L. tc. pedig a köznemesség számára tette lehetővé hitbizományi birtok alapítását (SIMÁNDI 1999, 152). Létesítésük folyamatos volt. Kiváltképpen bővelkedett a 19. század új hitbizományok megszületésében, melyek mindegyike primogenitura (a tulajdonos elsőszülött fia örökölt) öröklést követett (FEJES 1943, 89).

A két világháború között a magyar földkérdésben lényeges előrelépés a már említett 1920. évi felemás földreformot követően nem történt, hiszen az 1936. évi XI. tc. a családi hitbizományokról és hitbizományi kisbirtokokról rendelkezett, s valójában magát a hitbizomány intézményét kívánta megreformálni, nem pedig részben vagy egészében eltörölni (KERÉK 1939, 256, NAGY 2003, 235–240). Ezen intézmény a feudális kötöttségek utolsó bástyáját jelentette, amely a kapitalista mezőgazdaság kiteljesedését gátolta. El-lentmondásos fogadtatásra talált még a nagybirtok részéről is a törvény (NAGY 2003, 235). Ugyanakkor „... felfújták korszakalkotó reformmá, holott 40–50 család örökösödési viszonyait szabályozta” (KERÉK 1939, 261). A hitbizományi törvény után rövidesen beterjesztette Darányi Kálmán FM miniszter a telepítési törvényt (NAGY 2003, 240–241) – 1936. évi XXVII. tc. a telepítésről és más birtokpolitikai intézkedésről –, ami a baloldali ellenzék és a tömegek felé kívánt gesztust tenni, egyúttal nem állt szándékában a nagybirtok felszámolása. Míg az 1920-as évek földosztása egy évtized alatt egy millió kat. hold parcellázását eredményezte, az 1936. évi viszont 25 év alatt csak 270 ezer kat. holdon kívánt kisbirtokot, 170 ezer kat. holdon pedig kisbirtokot létesíteni. A felhasználható földterület jegyzékéből kitűnik, hogy szó sem volt radikális földreformról (NAGY 2003, 257), mert a hitbizományokon kívül 103 birtok volt, amelyet területátadásra lehetett kötelezni. A törvény eredetileg a telepítésről szólt, de ez a cél később háttérbe szorult (KERÉK 1939, 276, 278, 280), s a kisbirtokot helyezte előtérbe. Annyi bizonyos, hogy nem javított a *mezőgazdasági né-*

22 A földreform végrehajtása a hazai mezőgazdaság-politika egy vonulatát jelentette. Az agráriumban számos kérdés várt megoldásra. 1889-től működött az önálló földművelésügyi minisztérium. Szapáry Gyula, Bethlen András, Festetics Andor után Darányi Ignác minisztersége alatt vált a termeléspolitikán keresztül az agrárpolitika egyúttal szociálpolitikai megoldássá is, az állam szerepvállalásával, noha Darányi birtokpolitikai törekvései kudarcot szenvedtek. „Tisza (István) birtokpolitikai és parasztvédő kérdésekben a mozdulatlanság álláspontjára helyezkedett [...] *Tisza és pártja* a rideg párturalmon kívül semmi másra tekintettel nincs. *Ez valódi sorscsapás*” – írta Majláth József gróf Széchenyi Aladár grófnak. „... a birtokreformot ne a radikális elemek, hanem a magyar főnemesség, a magyar birtokos osztály vegye kezébe és kezdeményezze. *A magyar birtokos osztály jövőjét azon a politikai szemponton látom megfordulni, hogy a birtokpolitikai reformot ki csinálja meg.*” – Lásd KERÉK 1939, 142–143.

peesség szociális helyzetén. A telepítési törvényként ismert kormányintézkedés végrehajtása a háborús évek alatt is folyt, de befejezéséről nem beszélhetünk, s talán 800 parasztcsalád problémáját oldotta meg 80 ezer helyett. Az 1940. évi IV. tc. (NAGY 2003, 298) – kishaszonbérleti törvény – elfogadására már a szélsőjobb térnyerése idején került sor. „A földbirtok-politikai törekvések törvényes alapját az 1940. évi IV. tc. képezi. Ez utóbbi törvény lett volna hivatva nagyobb lendületet adni a földhöz juttatásnak, különösen azáltal, hogy a nagyobb anyagi áldozatokkal járó tulajdoni juttatás helyett a kisebb anyagi eszközökkel megoldható kishaszonbérletek útján vezetni le a földigénylést” (NAGY 2003, 304–305). A háborúba való belépés gátat szabott megvalósításának. A második zsidótörvény – 1939-ben – kötelezte érintett állampolgárait tulajdonuk átadására, amit kiterjesztettek a pénzintézetek és társas vállalkozásaik tulajdonában lévő földekre is (NAGY 2003, 294).

„1920–1940 között három alkalommal történt kísérlet a rendkívül egészségtelen magyarországi birtokszerkezet megváltoztatására, eredménytelenül. A nagybirtok fennmaradásáért harcoló politikai erők kisebb eredmények árán mindenkor vakvágányra futtatták a legszolidabb reformtörekvéseket is” (NAGY 2003, 310).

A 600/1945. ME. sz. rendelet, törvényesített formája az 1945. évi VI. tc., átrajzolta a hazai birtokszerkezetet (DONÁTH 1970, 18–19, 27),²³ ami a magyar mezőgazdaságban egy időre a kisüzemek túlsúlyát eredményezte, vagyis a családi munkaerőre hagyatkozó paraszti gazdálkodást. A földreform megszületése során két elképzelés körvonalazódott (DONÁTH 1977, 40–45, FODOR 2005, 58–69):

- a birtokos (polgárparaszti) parasztság szemlélete (a Független Kisgazdapárt képviselte)
- a szegényparasztság elképzelése (a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt képviselte)

Ha csak a termelés szempontjait nézzük, az első elképzelés a tőkés fejlődést jobban elősegítette volna, míg a második megoldás az előző rendszer magántulajdonának megszüntetésére törekedett, és nemcsak antifeudális, hanem antikapitalista jelleget is képviselt. A két elképzelés különbözött a végrehajtás lebonyolításában is. Az ország még háborús színtér volt, így 1945 nagy eredménye nélkülözötte a parlamenti vitát, és a szegényparaszti megoldás tört utat magának. Az őszi parlamenti választások után – a kisgazdapárt győzelmével – helyenként előfordult a törvény felül-

vizsgálatának követelése. De a reformot nem követte a paraszti gazdálkodás modernizációja, helyette a kibontakozó pártállami diktatúra a nagyüzemet nyújtotta a parasztságnak, ami a korabeli helyzetben nem a fejlődés motorját jelentette. 1948 után a naturál gazdálkodás, a „határ a csillagos ég” gazdaságpolitika távlatnélkülívette a jövőt a parasztság számára, a kiábrándultság elvándorláshoz, a gazdálkodás feladásához vezetett. Amíg a paraszti magántulajdonba került föld az egyéni gazdálkodás színtere volt, addig az iparban gőzerővel folyt az államosítás. Ez az ellentmondás kiváltotta a parasztság elleni hajsztát a diktatúra részéről (SURÁNYI 2013, 95–96).

1945–1956 között változó intenzitással folyt a termelőszövetkezetek szervezése, amely közé ékelődött Nagy Imre miniszterelnöksége 1953–1955 között. A nehézségekkel küzdő közös gazdálkodás ellenére is korlátozták a magántulajdonban lévő földterület nagyságát, ami legfeljebb 25 kat. hold lehetett. Aki nem hivatásszerűen gazdálkodott, annak egy kat. hold szántóföld lehetett tulajdonában. A társadalmisított földtulajdonból a kistermelőket kizárták, földforgalom nem létezett.

1959–1961 között zajlott a nagyüzemesítés (KOZMA 2013) második hulláma, amelynek eredményeként az összes szántóterület 96%-a a szövetkezetek és állami gazdaságok használatába került. Az 1961. évi VI. tc. szerint a földhasználat és földtulajdon elkerült egymástól, vagyis a „mások földjén” gazdálkodtak a nagyüzemek. Az 1967. évi IV. tc. lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezetek is szerezhessenek termőföld tulajdont, vagyis annak a tulajdonába kerüljön a föld, aki használja. Az 1967. évi III. tc. meghatározta a szövetkezeti földhasználat kereteit, jellemezvén a termelőszövetkezetet, mint szocialista mezőgazdasági nagyüzemet. A háztáji juttatásból részesedhettek a termelőszövetkezeti tagokon kívül más személyek is (800 négyszögöl), amelyet az 1987. évi I. tc. egy kat. holdban rögzített.

A háztáji földterület a termelőszövetkezeti tag kiegészítő gazdasága volt, amely egy kat. holdat nem haladhatott meg. Ezekre az egy kat. holdas területekre úgy tekinthetünk a későbbiekben, mint a piacgazdálkodás színtereire, hiszen a magán árutermelés kicsiny, de fontos egységei voltak, ahol őrződött a paraszti gazdálkodás hagyománya. Az 1976. évi 33. tvr. az állami és szövetkezeti tulajdon védelmében született, egyúttal a földet – tulajdonformától eltekintve – *nemzeti kincs*ként nevesítette. Ez utóbbit az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat fogalmazta meg először. Állami vagy szövetkezeti tulajdonú föld más tulajdonba nem kerülhetett, csak tartós haszná-

23 Lásd még: Az 1945. évi földreform 50. évfordulója alkalmából tartott tudományos konferencia Debrecenben. *Agrártörténeti Szemle* 1995, XXXVII. 1–4.

latba. A későbbiekben a földtulajdonlás egyoldalúsága fokozatosan adta föl hadállásait. A 28/1979. (XII. 30.) MÉM rendelet már minden magyar állampolgárnak engedélyezett 3000 m² kültermi termőföld birtoklását. Az 1987. évi I. tc. már a magántulajdonon alapuló piaci gazdálkodás kereteit teremtette meg a mezőgazdaságban, amely többszöri módosítással az 1994. évi LV. tc. megjelenéséig volt érvényben. Az 1987. évi törvény még élt területi korlátozással.

1989-ben a termőterület 14,9%-a az állami gazdaságok, 70,9%-a a szövetkezetek, és 14,2%-a magángazdaságok tulajdonában volt. A rendszerváltással lezárult egy korszak a magyar földkérdés történetében. Bár változott a politikai, gazdasági rendszer, továbbra sem jutott nyugvópontra ez a sajátos „magyar probléma”. Egy nagy korszakot hagyott maga mögött a magyar mezőgazdaság, látványos fejlődést tudhat magáénak – 1989-ig bezáróan –, úgy a *szántóföldi növénytermesztésben*, mint az állattenyésztésben nemzetközi elismerést vívott ki, sikeres nemzetgazdasági ágként vonult be modern korunk gazdaságtörténetébe.

A MAGYAR NÖVÉNYTERMESZTÉS A TÖRVÉNYHOZÁS ÉS A SZAKIGAZGATÁS TÜKRÉBEN

Az 1889. évi XVIII. tc. révén vált önállóvá a Földművelésügyi Minisztérium (TAKÁCS 1989, 5), és innen datálódik annak a korszaknak a kezdete, ahol megszülettek az alapvető termeléspolitikai döntések mindazon kérdésekről, amelyek a tárca hatáskörébe tartoztak. A *mezőgazdasági termelés*, a birtokpolitikán túlmenően, az ország ellátását – élelmiszer, nyersanyag – a mezőgazdasági termékek kivitelre történő előállítását, de egyúttal a szociálpolitikát is jelentette (HARSÁNYI 1946).²⁴ Az 1867–1918-as évek között a szántóföldi növénytermesztést a termőterület bővülése és a termésátlagok növekedése jellemezte (TAKÁCS 1989. 69–78). A búzatermelés felkarolása a korabeli termeléspolitika meghatározó jegye volt. A búza-kukorica – kiváltképpen az Alföldön – a szántóföld „vezérnövényeit” jelentette. Miközben a 19. század végére a hazai kukoricaművelés is látványosan fejlődött, és az ország az Egyesült Államok után a második helyet foglalta el a világon.

A hivatalos növénytermelési politika a búza, a kukorica mellett az árpa, a burgonya, a len és a kender, továbbá a repce és a komló termelését karolta föl. A burgonyatermesztést 1907-től az FM támogatta. 1904-től

segítette az állam a gőzeke beszerzését. Leghamarabb a kukorica vetésének gépesítése zajlott le. Megjegyzendő azonban, hogy a mezőgazdaság gépesítettségének színvonala csak közvetlenül a háború kitörését megelőző évtizedben vált jelentősebbé. Természetesen az uradalmak jártak az élen, a parasztgazdaságokban a hagyományos eszközök maradtak túlsúlyban.

A műtrágyázás az 1890-es években mozdult el a holtpontról, főleg a cukorrépa-termelő uradalmakban érhető tetten. Hazai műtrágyagyártó üzemek épültek, de a behozatal is emelkedett, noha az egy kat. holdra jutó hatóanyag minimális mennyiségű volt (4-16 kg). A szántóföldi növénytermesztés fejlődését elősegítette a vetőmagvizsgáló állomások hálózata, a kísérleti intézetek és a szakoktatás. 1909-től léptek „hadrendbe” a gazdasági felügyelők, a paraszti (népi) mintagazdaságok szerepe elenyésző volt. A vetőmagakciók hatásosnak bizonyultak, de a köztermesztésben a vetőmag-fejűjtés az első világháború idejéig rendszertelen volt. A szántóföldön végzett fajta-összehasonlító kísérletek megindítása még váratott magára. 1895-ben kezdte meg működését Magyaróvárott az Országos Növénytermelési Kísérleti Állomás, amely egyúttal szervezte az új növényfajták termőhelyi vizsgálatát, külföldi fajták honosító termesztését. A növénynemesítésben az uradalmaké volt a vezető szerep, de a Magyaróvárott működő Országos Növénynemesítő Intézet – állami feladatként – látta el a szakfelügyeletet. 1915-ben lépett érvénybe a nemesített növényfajták állami elismerésének és törzskönyvezésének a szabályzata (53.040/1915. FM. sz.). A minősítési kategóriába került növényekről fajtakatalógust jelentettek meg. Az 1870-es évektől kezdett tért hódítani a földek bérbe adása, ami életre hívta az Országos Magyar Földbérő Egyesületet. Az egyoldalú termelésszerkezet érzékennyé tette a hazai növénytermesztést a nemzetközi piac mozgásával szemben. A kiegyezés után a mezőgazdasági termékek közel 60%-át a szántóföldi művelés adta. A századforduló idején (19–20. sz.) azonban a búza-kukorica mellett bővült a szántóföldi termelés növényválasztéka, erősödött az állami beavatkozás mértéke, ami vonatkozott a szántóföldi gazdálkodás feltételeinek javítására is. Az 1908. évi VII. és a XXIX. tc. a tagosítást, birtokrendezést írta elő, elsősorban a paraszti gazdaságok számára, amivel a nagyobb hozamot nyújtó földművelést kívánták előmozdítani (PATAKY 1970, 91–92). Minderre azért volt szükség, mert 1912-ben az ország 12.500 településéből több mint 9.000-nél ez nem történt meg, hatvan évvel a jobbágyfelszabadítás után. A parasztbirtok szétaprózódottságát 1918-ig nem sikerült felszámolni.

²⁴ Az egy évszázadot áttekintő időszakban végig érvényesült a mennyiségi és minőségi követelmény a mezőgazdasági termeléssel szemben, a természeti adottságok, közgazdasági feltételek és a külkereskedelmi lehetőségek tükrében.

1885–1914 között a vízügy területén is alapvető törvények születtek a vízrendezéstől a -hasznosításig, melyek befolyásolták a magyar mezőgazdaság további fejlődését (PATAKY 1970, 92–93). Az öntözés ügyében azonban jelentős előrelépés nem történt, noha az 1900. évi XXX. tc. kölcsönökkel szándékozott bővíteni az öntözés kiterjesztését (PATAKY 1970, 94–95).

A szántóföldi növénytermesztés terén a Földművelésügyi Minisztérium 1896-tól évről-évre rendelkezett a minőségi vetőmaggal történő ellátás feltételeiről. Az állam termeléspolitikája támogatta – 1904. évi XIV. tc. – a len, a kender, a repce, a komló és a burgonya termesztését. A növényvédelemben az 1894. évi XII. tc. kötelezte a gazdálkodókat a kártékony növények és állatok irtására (PATAKY 1970, 101–102, TAKÁCS 1989, 101–104) – beleértve a hasznos állatfajok védelmét is –, amelyekről számos FM rendelet látott napvilágot, felismerve azt, hogy a hazai kivitel nagy mértékben függött a magyar növényegészségügy hatékonyságától.

Noha az agrárpolitika, ezen belül a termeléspolitika megjelenítését az állam vállalta magára, a háttérfeladatok kimunkálásában általános egyesületek és szakegyesületek vettek részt. Mindkét társulási típus szabadon vagy jogszabály útján létesülhetett (PATAKY 1970, 187–191). Az általános egyesületek közé tartozó mezőgazdasági kamarák – 1920. évi XVIII. tc. –, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), a Magyar Gazdaszövetség és a Faluszövetség viszonylag önállóak voltak. A szakegyesületekben már elmosódott a határ az egyesület és a földművelésügyi közigazgatás között. A területi mezőgazdasági kamarák felállítását már régóta szorgalmazta a gazdatársadalom, amelyek egyrészt érdekképviseleti szervek voltak, másrészt segítették érvényesíteni az állam termeléspolitikáját, de közigazgatási jogkörük szűk keretek közé volt szorítva. 1896-ban alakult meg a Magyar Gazdaszövetség, amelynek tevékenysége szövetkezeti társulásokra, gazdakörökre terjedt ki, de 1934-ben beolvadt a Rubinek Gyula által – 1920-ban – létesített Faluszövetségbe. Sikeresebb munkát folytattak a szakegyesületek. A szántóföldi növénytermesztésben „illetékes” szervezetek zöme a közép- és a nagybirtokosok társulásai voltak. Közülük megemlítendő:

- Magyar Növénynemesítők Országos Szövetsége (MGE alapítás)
- Cukorrépatermelők Országos Szövetsége (1931. évi XIX. tc.)
- Dohánytermelők Országos Egyesülete (OMGE alapítás)

- Szeged és Szeged-vidéki, Kalocsa és Kalocsa-vidéki Fűszerpaprika-termelők Szövetsége (1890/1934. ME. sz.)

- Országos Zöldmező Szövetség

A földművelésügyi közigazgatás munkáját tanácsok, bizottságok segítették, amelyek javasoltak, kezdeményeztek, vagy egy-egy intézkedés előkészítésében vettek részt. 1932-ben létrehozták a Növényvédelmi Tanácsot, amely később Növényegészségügyi Tanács néven folytatta munkáját. A *Növénytermesztési Hivatal* (MÁTÉ 1936, 27) 1931-ben létesült az 1923 óta működő burgonyatermesztési hivatalból. Tevékenysége a szántóföldi növénytermesztés minden ágára kiterjedt, főleg azonban a búza, a burgonya, a kukorica és a hüvelyesek termesztésére. A hivatal a Földművelésügyi Minisztérium alá tartozott.

A két világháború közötti évtizedekben az állam termeléspolitikája (MÁTÉ 1936, 19–60) az alábbi területeket érintette:

- helyes talajművelés (gépesítéssel együtt)
- talaj táperejének fenntartása, fokozása (trágyakezelés, műtrágya, vetésforgó, talajtérképezés)
- vetőmaghasználat irányítása (búzatermesztés mérséklése, nemesítés-szaporítás állami feladatként, állami fenntartású növénynemesítő telepek bővítése, vetőmagakciók, tájtermesztés érvényesítése)
- termelés folyamatosságának biztosítása
- termelés szervezése (szerződéses termesztés, *ipari növények*: katáng, komló, *gumós, olajos növények*: repce, napraforgó, ricinus, *rostonövények*: len, kender művelésének felkarolása, a *cukortermelés* (1931. évi XIX. tc. – cukortörvény) irányítása)
- vetőmagtermesztés bővítése (Európa vetőmagtermelő állama legyen Magyarország!)
- dohánytermelés (1868-tól magyar kézben az értékesítés) szigorú állami ellenőrzés alatt
- fűszerpaprika-termesztés (kis- és törpebirtok növénye) állami ellenőrzés alatt (dohány-paprika termesztés: számos rendelet, szabály született)

A földművelésügyi közigazgatáson belül a szántóföldi növénytermesztés (PATAKY 1970, 225–226) szakigazgatási szervezete messze elmaradt az állattenyésztésétől. Az 1908. évi XLIII. tc. alkalmas volt az 1920 utáni időszak állattenyésztési politikájának alakítására is. A szántóföldi növénytermesztésben az előbbihez hasonló törvény csak 1942-ben született meg (1942. évi XVI. tc.) Az első világháborút követő évtizedekben a termelés szabályozására az okot elsősorban az 1929–1933-as gazdasági világválság szolgáltatta. Így pl. meghatározták a cukorrépa, a dohány termesztését, mely utóbbi állami

monopólium volt, valamint a fűszerpaprikáét, kijelölve termesztési körzetét. A válság idején terjedt el a szerződéses termeltetés, amely jórészt a vetőmag-szaporítást jelentette. A szakigazgatásnak azonban a fentiekén kívül kevés szerep jutott, beleértve a szálastakarmány növények termesztését, a tájtermesztés kialakítását, a búzatermesztés mérséklését. A gépesítés fejlesztése a háborús évek alatt vált időszerűvé, mert a hadviselés miatt megcsappant a munkaerő nagysága és az állam lépéseket tett ennek pótlására.

A növényfajta-védelmi rendelet csak 1941-ben látott napvilágot (PATAKY 1970, 227) (2550/1941. M.E., 257.000/1941. F.M. sz.). A takarmányrépa vetőmag forgalom szabályozásáról külön rendelkeztek. Az 1930–1940-es évek fordulójától bővült a szakigazgatás szervezete a növénytermelési körzeti előadók beállításával (PATAKY 1970, 230).

A növényegészségügyi közigazgatás (PATAKY 1970, 239–240) a római egyezményhez való csatlakozás – 1936. évi XVIII. tc. – előírásaihoz igazodó 24.000/1936. FM. sz. rendelet – növényegészségügynek nevezve – új alapokra helyezte a hazai növényvédelmet, amely új szervezeti formát is öltött. Az alapelv maradt: a növényi-, állati kártevők elleni védekezés a gazdálkodó feladata – ellentétben az állategészségüggyel –, csak mulasztás és elemi csapásszerű veszedelem esetén lépett közbe az állami szolgálat. 1932-ben megszületett a Növényvédelmi Kutató Intézet, amely Növényegészségügyi Intézetként működött a későbbiekben.

A szántóföldi növénytermesztés terén jelentős lépés volt az 1937. évi XX. tc. (PATAKY 1970, 224–225, GODA–PÁLFAI 1998) elfogadása, amely elsősorban a Tisza és a Hármas-Körösök vidékén kívánta bővíteni az öntözött terület nagyságát. A munkálatok az Országos Öntözésügyi Hivatal hatáskörébe tartoztak. Együttal Öntözésügyi Alapot is létesítettek. 1942-ben már 4.000 kat. holdon folyt rizstermesztés.

1945 után, amint GONDA Béla írja: „... 1949-ig a mezőgazdasági termelés szervezésével kapcsolatban jellemző, hogy a rengeteg kisüzem miatt nehéz a mezőgazdasági termelés irányítása” (GONDA 1970, 62). A meginduló hároméves terv fő célja az újjáépítés volt, de már föllelhetők a gazdasági élet átszervezésének az elemei, így pl. az első termelészövetkezetek megszervezése, gépállomások létesítése, stb. A szakigazgatás legfontosabb feladata a termelés irányítása lett, a terveknek megfelelően (GONDA 1970, 64). A Földművelésügyi Minisztérium elsőbbséget élvezett, s az irányításba betársult a gazdajegyzői intézmény, majd 1949-ben a földművelésügyi igazgatóságok. Mindemellett 1945-ben már működtek a községi, a járási és a vármegyei

termelési bizottságok. Az érdekképviselői rendszert is átszervezték. A koalíciós évek szervezeti rendszerének az időszaka 1949-ben véglegesen lezárult. Az 1947. évi XI. tc. – szövetkezeti törvény (GONDA 1970, 70–73) – alapján már 1947-ben mintegy hatezer szövetkezet – földműves-, tej-, halászati-, stb. – működött az országban. A mezőgazdasági termelészövetkezeteknek három típusa volt, létesítésükről kormányrendeletek intézkedtek. 1949-ben megalakult a Szövetkezetek Országos Szövetsége (SZÖVOSZ), mint a szövetkezeti mozgalom országos szerve. Tanácsok, bizottságok sora segítette az FM-t, egyrészt a termeléspolitika kialakításában, másrészt kivették részüket a szakigazgatásból. Szigorították a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmát (GONDA 1970, 77–78), és terítékre került a haszonbérletek ügye is, bevezetve az állami előhaszonbérleti jog gyakorlatát. Az FM miniszter az állami vízügyi feladatokat az Országos Vízgazdálkodási Hivatal útján látta el (GONDA 1970, 79–80). Az 1948-ban kiadott 12.490/1948. Korm.sz. rendelet indította el az állami gazdaságok – közelebbről a mezőgazdasági nemzeti vállalatok – szervezését, amelyek alapvetően a mezőgazdasági termelés színvonalának emelése céljából születtek meg.

A szántóföldi növénytermesztés terén országos szerepkört töltött be a Növénytermelési Hivatal (GONDA 1970, 84–87), amely a körzeti növénytermelési előadók révén érvényesítette az állami elvárásokat. Az agrárium helyi problémáinak megoldása a községi termelési bizottságokra hárult. A termelési miniszteri biztosi intézmény feladata volt a községi (városi), járási és megyei termelési bizottságok felügyelete, irányítása. A Növénytermelési Bizottság véleményező és javaslattevő szerepet töltött be az FM miniszter felé. Egyes közfeladat ellátását a tárca a termelők társulásaira bízta.

Az okszerű növénytermesztésről szóló 7.800/1946. M.E. rendelet (GONDA 1970, 87–88) az FM miniszter hatáskörébe utalta a műveléssel kapcsolatos kérdések megoldását, egyes növényfélék termesztésének korlátozását vagy kötelezővé tételét. A kötelező termelésű gazdasági növények közé tartozott pl. a napraforgó, stb., de ugyanúgy előírták a szántóföld megfelelő arányának szántását, gabonával történő bevetését is. A rendelet előírta a parlagon hagyott és elhanyagolt ingatlanok megművelését is (GONDA 1970, 89–91). A szerződéses termelés (GONDA 1970, 91–92) a cukorrépa, az ipari növényekre és a vetőmagokra (borsó, zöldség, fűfélék) vonatkozott. A szerződéses termelés szabályozására a 3.990/1947. M.E. sz., majd a 8.090/1948. Korm. sz. rendelet vonatkozott. A kertészeti ágazatban hasonló

központosításos termeléspolitikai évek következtek. A mezőgazdaságban is érvényesült a rendeleti kormányzás, mint más területen.

A növényegészségügyről (GONDA 1970, 94) nem született egységes, átfogó törvény, hanem egyes kártevők elleni védekezés végrehajtását írták elő (kolorádó bogár, zsiszik, szövőlepké, stb.). A mezőgazdasági gépesítés terén is rendeletek szabályozták az erő- és munkagépek okszerű használatát. A 4.910/1948. Korm. sz. rendelet létrehozta az Állami Magyar Mezőgazdasági Gépüzemet (GONDA 1970, 95), amely a használat és a fejlesztés kérdéseivel foglalkozott.

Az 1948–1956 közötti időszak agrárpolitikájáról is elmondta a véleményét az ország 1956 októberében. A megtorlás nehéz évei után a rendszer igyekezett a konszolidáció útjára lépni, és ebben döntő szerep jutott a magyar mezőgazdaságnak, még ha azt át is szötte az ideológiai, politikai akarat.

A szakigazgatás, a termeléspolitika kialakítása (SURÁNYI 2013, 144–146).²⁵ a pártállam idején az MSZMP prioritásával továbbra is az FM feladata közé tartozott, amely átfogta a hazai agrárium egészét, a kutatástól a gyakorlatig. Az FM-en belül a Növénytermesztési Főigazgatóság foglalkozott a szántóföldi művelés kérdéseivel, a birtokpolitikai feladatok a Földbirtokpolitikai Főosztály hatáskörébe tartoztak. Átszervezések, névváltozások tarkították, különösen az 1950–1960-as éveket. Az irányváltás „alaphangját” az MSZMP irányvonala szabta meg: „fokozni kell a talaj termőerejét azzal, hogy az eddiginél több és szakszerűbben kezelt istállótrágyát, lényegesen több műtrágyát biztosítsunk [...] A növénytermesztés [...] területén biztosítani kell a hagyományos termelési körzeteknek megfelelő kultúrák termelését”. A nagyobb hozamot nyújtó növényfajták és hibridek termesztését helyezték előtérbe, növelve az agrotechnika színvonalát, a szelektív növényvédő-szerek használatát. A talajerózió megakadályozására, mérséklésére, talajvédelmi munkák tervezésére, illetve összehangolására az FM rendeletet adott ki (33/1957. sz.), létrehozta az Országos Talajvédelmi Tanácsot és a megyéknél a Talajvédelmi Bizottságokat. A növényvédelem területén a legfőbb irányító szerv az FM Növényvédelmi Szakszolgálat volt, amelynek feladatait a 4/1957 (II.12.) FM. sz. rendelet rögzítette. A tömegesen föllépő kártevők elleni védekezés szabályait a 12/1958. (V.8.) FM. sz. rendelet írta elő. A termésbecslésről, a szerződéses termelésről (beszolgáltatás helyett) külön intézkedés született.

A gazdasági növények termesztésével volt kapcsolatos az Országos Vetőmagfelügyelőség, amelyik megyei hálózattal rendelkezett. Kutatási, kísérleti feladatokat látott el az Országos Növényfajta Kísérleti Intézet és a Sopronhorpács- Fertőd székhelyű intézet. A Növényvédelmi Kutató Intézet a növényvédelmi kutatások színtere volt. A Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézetben a mezőgazdaság műszaki hátterének problémáira keresték a megoldásokat. A nyolc tájgazdász intézet a hatáskörébe tartozó tájegységek növénytermesztési kutatásait végezte.

1958 ősztől megváltozott az addig használatos I., II. és III. fokú szaporítású vetőmag elnevezés, és helyébe az „eredeti nemesített” és az „után-termesztett nemesített vetőmag” megnevezés lépett. Az 51/1957. (MgÉ. 28.) FM. sz. rendelet előírta, hogy segíteni kell az egyéni gazdálkodókat is abban, hogy nemesített vetőmagot használjanak.

A gabona betakarítása, „az ország kenyere” politikai kérdés is volt az állam részéről, így az aratás előtt – szokásos volt – a kormány felhívást tett közzé e fontos tevékenység társadalmi jelentőségéről (pl. *Magyar Közlemény*, 1957. 70. sz.).

A hazai élelmiszerellátás biztonságát kívánta előmozdítani az a törvény is, amelyet a mezőgazdasági földek védelméről fogadtak el, miszerint a szántóföldi gazdálkodásra alkalmas, de extenzívebb művelésbe fogott (erdő, legelő, stb.) területeken vissza kellett állítani az eredeti művelési ágat, bár végrehajtása vontatottan haladt (1961. évi VI. tc.).

Az 1967. évi 8. sz. tvr. értelmében 1967. április 13-i hatállyal megszűnt az 1889 óta működő Földművelésügyi Minisztérium, és létrejött a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (MÉM), amely a korszak lezártáig, 1989-ig működött. A közigazgatásban nagyobb változást a járások megszüntetése jelentette 1983-ban, módosítva a mezőgazdasági szakigazgatást is, ezáltal csökkent az intézményi hierarchia láncolata. A MÉM megszületésével megyei, városi és községi szinten mezőgazdasági és élelmiszerügyi osztályok vették át az irányítást, ellenőrzést. Mindettől függetlenül működtek a mezőgazdasági bizottságok, amelyek 10 ezer lakosnál nagyobb települések állandó bizottságai voltak. Feladatuk a gazdasági és politikai helyzethez igazodva módosult. A 2028/1967 (VI. 14) Mt.h. hat. és a 14/1967 MÉM. sz. ut. hívta őket életre, és feladatkörükbe sorolta a növénytermesztési, öntözési, talajjavítási, növényvédelmi feladatok ellátását. A megyei jogú városokban, így pl. Debrecenben is, a megyei szakigazgatási intézmény tevékenységi körébe tartozott a város ilyen jellegű kérdéseinek megoldása. A községek esetében az 5203/6/1950. II. 8. BM. sz. ut.

25 A 19–20. század szántóföldi növénytermesztéséről lásd SURÁNYI 1994, 363–416, HAJDÚ 1987.

szerint a községi szervezet hatáskörébe tartozott a már említett feladatokon kívül a parlagterületek nyilván tartása, a művelésükről való gondoskodás, a növényvédelem – 1956-ig a beszolgáltatás –, továbbá másfél ezer lélekszámú, mezőgazdasági jellegű településeken mezőgazdasági előadók beállítása (2079/23/1952. Mt.h. sz. hat.). A községi tanácsok szakigazgatási feladatai között szerepeltek a növénytermesztéssel kapcsolatos kérdések, jogvitás ügyekben szakértői véleményezés, földrendezés, állami tartalékföldek használatba adása, és a legeltetési bizottságok kezelésében lévő szántó-, rét- és legelőterületek termelőszoövetkezetek részére történő átadásának lebonyolítása. Továbbá a hullámtér (ártér) használatának szabályozása, kárbecslő bizottságok megalakítása, földadó ügyekben való döntések, művelési ág változásának engedélyezése, vetőmagminőség ellenőrzése, stb.

A megyei növényvédő állomások (4/1957 /II.12./ FM. sz. r.) a Növényvédelmi Szolgálat megyei végrehajtó szerveiként működtek. Feladatuk volt a belső- és külső zárszolgálat ellátása és a 10/1960 (III.23.) FM. sz. r. szerint a megyei mezőgazdasági és élelmezésügyi osztályok növényvédelmi végrehajtó szerveiként történő tevékenységük.

A szántóföldi takarmánytermesztés mennyiségi és minőségi fejlődésére kedvező hatást gyakorolt az 1967-ben meghirdetett „sertés-program”, valamint az 1027/1972 (VII.30.) sz. Mt. hat. által elindított „szarvasmarha-program”, ami egyúttal fajtaváltást és a hibridek térhódítását jelentette a magyar állattenyésztésben.

Az 1948–1989 közötti évtizedek agrár- és termeléspolitikája merőben eltért az 1945 előtti korszakétól. Mindez tükröződött a szakigazgatásban is. A 20. század második felében még erőteljesebbé vált az állam irányító szerepe, mint korábban. A nagyfokú központosítás a pártállamiságból fakadt, növelve a bürokráciát. Fontos gazdasági kérdésekben az egypártrendszer politikai akarata mindig előbb hallatta hangját, mint a szakma. Szerencsére az 1970-es évek második felétől már egyre inkább a szakma – a gazdasági ráció – vette át a vezető szerepet. A hatalom részéről a termelés 1948–1989 között politikai, sőt ideológiai kérdésként vetődött fel. 1968 után – a lehetőségeken belül, megtorpanásokkal tarkítva – mind jobban felismerhetők a piacgazdaság felé vezető út jegyei, különösen az 1980-as évtizedben. Minderre talán a legjobb példa a háztáji gazdálkodás kiteljesedése, amit a piacgazdaság előfutárának lehet tekinteni.

IRODALOM

- ALVINCZY Mihály
1916 *A többtermelés könyve avagy a kisgazda tudománya*. Budapest. [2. kiad.]
- BEKE László
1933 *Mezőgazdasági termelésünk átszervezése természeti adottságok alapján*. Budapest.
1937 *Mezőgazdasági kiviteli cikkeink legjobb termőhelyei*. Budapest.
1941 *Mezőgazdaságunk irányításának alapjai*. Budapest.
- BERNÁT Tivadar–ENYEDI György
1961 *A magyar mezőgazdaság termelési körzetei*. I. *A szántóföldi növénytermelés körzetei*. Budapest.
- BÍRÓ Judit (szerk.)
2006 *Hivatalos falukutatók. A vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között*. Budapest.
- BITTERA Miklós
1937 *Növénytermesztési politika*. Magyaróvár.
- CZETTLER Jenő
1946 *Agrárpolitika I*. Budapest.
- CSÖPPŰS István
1974 *Növénytermesztés Magyarországon a második világháború idején (1938–1944)*. *Agrártörténeti Szemle* XVI/3–4. sz. 491–540.
- DONÁTH Ferenc
1970 *A magyar mezőgazdaság fejlődése 1945–1948 között*. *Agrártörténeti Szemle* XII/1–2. sz. 1–54.
1977 *Reform és forradalom*. Budapest.
- FABRICIUS Endre (szerk.)
1938 *A népies gazdálkodás fejlesztése*. Budapest.
- FEHÉR György (szerk.)
1999 *Darányi Ignác – Válogatott dokumentumok*. Budapest.
- FEJES János
1943 *A magyar földkérdés kialakulása*. Debrecen.
- FODOR László
2005 *Agrárjog*. Debrecen.
- FOSTER Géza
1907 *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására*. Budapest.
- FÜR Lajos–PINTÉR János (szerk.)
1987–1989 *Magyar Agrártörténeti Életrajzok I–III*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- GODA Péter–PÁLFAI Imre (szerk.)
1998 *Emlékkülés az öntözési törvény megszületésének 60. évfordulóján*. Gyula.
- GONDA Béla
1970 *A mezőgazdasági szakigazgatás története 1945–1949*. *Agrártörténeti Szemle* XII/1–2. sz. 62.
- HAJDÚ Miklós (szerk.)
1987 *A szántóföldi növénytermesztés átalakulása Magyarországon (1950–1980)*. Budapest.
- HARSÁNYI Péter
1946 *Új termelési politika mint szociálpolitika. A magyar mezőgazdaság belterjességének fokozása*. Budapest.

- HONVÁRI János
2005 *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszer-váltásig*. Budapest.
- IHRIG Károly
1941 *Agrárgazdaságtan. A közigazgatás szervezete. A nemzetgazdaság. Termelési politika. Agrárpolitika*. Budapest.
- IHRIG Károly (szerk.)
1935 *Emlékkönyv Bernát István agrárpolitikai munkásságának negyvenedik évfordulója alkalmából*. Budapest.
- IHRIG Károly–PATAKY Ernő–ZALÁNYI Andor (összeáll.)
1944 *Földművelésügyi közigazgatás*. Budapest.
- KERÉK Mihály
1939 *A magyar földkérdés*. Budapest.
1941 *A magyar föld*. Budapest.
- KONKOLY-THEGE Sándor
1920 *Allattenyésztésünk fejlődésének fő feltétele. Javaslatok takarmánytermesztésünk javítására*. Budapest. [bővített kiadása: *Allattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei. Allattenyésztési politika*. Budapest 1948.]
- KOVÁCSY Béla (szerk.)
1916 *Többtermelés a mezőgazdaságban*. Budapest.
- KOZMA Ágota
2013 *A magyar földtörvények rövid áttekintése 1945-től 1994-ig*. Debrecen. [Kézirat]
- LÖHERER Andor
1913 *Magyarország szerepe s hivatása a világ gazdaságban, hitelé és jelzőlogólevelei*. Budapest.
- LŐKÖS László (szerk.)
1985 *A XX. század és a magyar mezőgazdaság*. Gödöllő.
- MAGYAR
1994 *Magyar Nagylexikon* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
2001 *Magyar Nagylexikon* 12. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
2002 *Magyar Nagylexikon* 13. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- MAGYARY Zoltán–REICHENBACH Béla (szerk.)
1942 *A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai*. Budapest.
- MÁTÉ Imre (szerk.)
1936 *Földművelésügyi igazgatás, fejlődése, jelentősége és mai állása*. Budapest.
- MATTYASOVSKY Miklós
1927 *A földművelés közigazdaságtana. Agrárgazdaságtan és agrárpolitika*. Budapest.
1935 *Természettudomány, mezőgazdasági tudomány, agrárpolitika*. Budapest.
- NAGY József
2003 *Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között*. Eger.
- NÉMETHI László
2003 *A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón*. Budapest.
- OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál (szerk.)
1996 *Magyarország agrártörténete*. Budapest.
- PAPP István
2012 *A magyar népi mozgalom története (1920–1990)*. Budapest.
- PATAKY Ernő (szerk.)
1970 *A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948*. Budapest.
- PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor
1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története (1945–1985) I. Az újjáépítés és teremtés irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest.
- RÁTH József
1934 *Mezőgazdasági termelésünk irányításának módzatai. Köztelek*, Budapest. 34–36.
- REICHENBACH Béla
1930 *A mezőgazdasági üzem berendezése és szervezése*. Budapest.
- RÉVAI
1911–1935 *Révai Nagy Lexikona*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- ROMÁNY Pál
1996 *A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja*. In: OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest. 514.
2002 *Kortársunk az agrárpolitika*. Budapest.
- SIMÁNDI Irén (szerk.)
1999 *Történelmi fogalmak kieszótára*. Budapest.
- SOMSSICH László
1934 *Agrárpolitikai feladatok. Köztelek*, Budapest. 920–921.
- SURÁNYI Béla
1994 *Földterület – művelési ág – földhasznosítás Magyarországon a XX. században. Agrártörténeti Szemle XXXVI/1–4. sz. 363–416*.
2013 *Gazdasági növények a történelemben. A földműveléstől a szántóföldi növénytermesztésig*. Debrecen. [Egyetemi jegyzet]
- SURÁNYI Dezső
1985 *Kerti növények regénye*. Budapest.
- SZAKÁCS Sándor
1979 *A mezőgazdasági termelés és néhány történeti jellegű befolyásoló tényezője (1945–1955)*. In: BALOGH Sándor–PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962)*. Budapest. 72.
- TAKÁCS Imre
1974 *Az 1894. XII. törvénycikk keletkezése. Agrártörténeti Szemle XVI/3–4. sz. 471–490*.
1989 *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában (1867–1918)*. Budapest.
- ÚJ MAGYAR
2001–2007 *Új Magyar Életrajzi Lexikon* I–VI. Főszerk.: MARKÓ László. Magyar Könyvklub–Helikon Kiadó, Budapest.
- VERES Péter
1948 *A paraszti jövőndő*. Budapest.
- WIENER Moszkó
1901 *A magyar parasztság emelése*. Budapest.

A CENTURY OF HUNGARY’S CROP PRODUCTION POLICY (1896–1989)

Keywords: economic history, agricultural history, agriculture, crop production, statism

Agriculture, being a fundamental branch of national economy, remained “independent” of the state for a long time. Many economic views dealt with its role since the middle ages, particularly from the modern period onwards. The acceleration of industrialization, the empowerment of capitalization and the spreading of urbanization reshaped economic life and society. With the establishment of a capitalist world economy starting from the 19th century, economic crises became regular, first hitting agriculture as they mostly stemmed from overproduction. Profitability became a defining factor for the direction of production. Throughout multiple economic crises, the notion that the market’s self-regulating role needs revision became stronger and stronger as it was unable to maintain balance when it came to supply and demand. This became an even more significant matter after the period following the Great War, with empires crumbling and their successor states trying to settle for self-sustenance. This changed the role of the central power, the state in terms of controlling the economy. The Hungarian government’s say in questions related to agriculture was getting more and more traction since the late 19th century and it got even more profound after 1920. The established management system and civilian professional organizations created an opportunity for directing production. The Hungarian Ministry of Agriculture also began to take a larger role not only in controlling, but also in helping with the modernization and implementation of rational, profitable agriculture. Obviously any country’s past heritage became history rather slowly, especially in the case of Hungary. Historical “shocks” made progress difficult, since wartime prosperity only encouraged agriculture ostensibly, which resulted in the government having to take forced measures. After 1945 a new era began in Hungary, vastly different both politically and economically from the previous regime, which brought contrived solutions that would result in other kinds of mistakes. Despite its errors and contradictions, it was agriculture that became one of the defining driving forces of the consolidation period after 1956, making spectacular progress within the political and ideological framework of the time. The government’s role in agricultural and production policies was much greater than before due to it being a single-party state. Despite its results, the economic reform introduced in 1968 offered an uneven solution since the political system remained unchanged. It became clear that there was no room for innovation, only elimination. This culminated in the change of the regime in 1989; however that only proved to be the first step as Hungary’s agriculture has yet to find its way since, even a quarter-century later. Our overview briefly deals with the crop production policy of this one hundred year period set within an international frame, taking both failures and successes that affected Hungarian agriculture into account, specifically those related to field crop production.

[Translated by Csaba Medve]

Surányi, Béla